

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – магістр

на тему: **«ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ МІСЬКОГО
ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ПІД ЧАС ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДАХ
МИХАЙЛІВСЬКОЇ ПЛОЩІ ТА МАЙДАНУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В М.
КИЇВ)»**

Виконала студентка 2-го року навчання
спеціальності 054 «Соціологія»
Вахняк Лілія Ігорівна

Наукова керівниця: Рябчук А. М., к. соц. н.,
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Рецензентка: Осипчук А. Д., к. соц. н.
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____

Секретар/ка ЕК: _____

«__» _____ 2024 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретична рамка дослідження: публічні простори та комеморативні практики	6
1.1. Концептуалізація публічного простору	6
1.2. Основні функції публічного простору	9
1.2.1. Функціональна значущість міських площ.....	12
1.3. Особливості пострадянських публічних просторів.....	14
1.3.1. Публічні простори за соціалістичної системи.	14
1.3.2. Публічні простори у пострадянській трансформації.	17
1.4. Комеморативні практики в публічному просторі.....	19
1.4.1. Історична пам'ять та історична політика.	20
1.4.2. Меморіали та міфічне відтворення минулого	23
1.4.3. Пам'ять, публічний простір та національна ідентичність	25
1.5. Конституювання простору	29
Розділ 2. Етнографічний підхід до дослідження Михайлівської площі та Майдану Незалежності.....	32
2.1. Емпіричні дані дослідження	33
2.1.1. Включене спостереження.....	33
2.1.2. Візуальні матеріали.....	34
2.1.3. Етнографічні інтерв'ю	34
2.1.4. Експертні інтерв'ю.....	35
2.2. Кодування зібраних даних	36
2.2.1. Кодування польових нотаток.....	36
2.2.2. Кодування експертних інтерв'ю.....	38

	3
2.3. Обмеження дослідження	40
Розділ 3. Трансформаційні процеси на Михайлівській площі та Майдані Незалежності під час війни	42
3.1. Семантика простору.....	42
3.1.1. Символічний ландшафт.....	42
3.1.2. Ресемантизація простору.....	44
3.2. Комеморативні практики.....	46
3.2.1. Стихійна меморіалізація.....	46
3.2.2. Ініціативи влади	52
3.3. Функціонування простору.....	54
3.3.1. Дизайнуння простору.....	54
3.3.2. Код поведінки в просторі	57
3.3.3. Комодифікація пам'яті	63
Висновки	67
Список Використаних Джерел.....	70
Додатки.....	73
Додаток А. Шестивимірна схема визначення публічного простору.	73
Додаток Б. Таблиця співвідношення просторів у площині публічного- приватного.	74
Додаток В. Гайд для напівструктурованого експертного інтерв'ю.....	75
Додаток Г. Транскрипт інтерв'ю з Антоном Лягушею.....	76
Додаток Г. Зразок польової нотатки зі включеного спостереження від 05 квітня 2024 року	91

ВСТУП

За рахунок двох основних своїх функцій – місце для політичного висловлення та взаємодії між собою різних категорій людей – міський публічний простір набуває критично важливого значення у процесі демократичної суспільної розбудови, і цим зумовлюється пильна увага до його функціонування. Під час найгострішої фази політичної кризи – війни – в ньому неunikно актуалізуються одні практики й відходять на задній план інші. Ідентифікація та аналіз таких змін може стати ключем до розуміння семантики простору та способів співіснування смислів, породжених новими контекстами. Оскільки міський публічний простір є своєрідним дзеркалом суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні (надто, якщо йдеться про центральні площі), таке розуміння може виявитися помічним у відстеженні ширшого суспільно-політичного курсу країни.

Фокус даного дослідження спрямований на Михайлівську площу та Майдан Незалежності (центральні київські площі з ємним історико-символічним навантаженням), які об'єднані високим рівнем значущості для містян, а також спільними комеморативними практиками, пов'язаними з революційно-воєнним контекстом. У назві дослідження свідомо вживається саме термін «війна», який покриває відрізок часу від 2014 року до сьогодні.

Проблема дослідження. У межах українського наукового дискурсу в галузі соціології міста представлено мало актуальних досліджень функціонування міських публічних просторів під час війни, зокрема, Михайлівської площі та Майдану Незалежності, які є одними з найпомітніших публічних просторів відтворення пам'яті про події революції та війни. Ця робота покликана здійснити розвідку в окреслене дослідницьке поле, а також розпочати ширшу дискусію щодо впливу війни на міський публічний простір в Україні з одного боку та щодо його ролі як наратора, співтворця і транслятора смислів – з іншого.

Об'єкт: міські публічні простори Михайлівської площі та Майдану Незалежності.

Предмет: трансформації використання міських публічних просторів Михайлівської площі та Майдану Незалежності.

Мета роботи: виявити трансформаційні процеси в публічному просторі під час війни на прикладі двох центральних київських площ: Михайлівської та Майдану Незалежності.

Завдання:

- концептуалізувати поняття публічного простору
- виявити основні функції публічного простору
- узагальнити риси, притаманні пострадянським публічним просторам
- встановити зв'язок між публічним простором, пам'яттю та національною ідентичністю
- охарактеризувати процес конституювання простору
- означити семантику досліджуваних площ в контексті війни
- окреслити комеморативні практики в межах досліджуваних площ
- виокремити характерні риси функціонування досліджуваних площ під час війни

Теоретичну базу роботи головним чином складають доробки в галузі соціології міста таких соціальних науковців, як С. Лоу, Р. Сеннет, П. Гілен, М. Кон та інших; а також напрацювання у сфері досліджень політики пам'яті П. Нора, Г. Касьянова, Я.В. Мюллера, А. Ассман, В. Канштейнера та інших. Теоретична рамка роботи охоплює концептуалізацію поняття та функцій міських публічних просторів, меморіальний аспект їхнього функціонування, контекстуальні особливості пострадянських публічних просторів та концепцію конституювання простору німецької соціологині М. Льов.

Емпіричною базою дослідження є польові нотатки зі включених спостережень, проведених протягом лютого-травня 2024 року, а також п'ять напівструктурованих експертних інтерв'ю.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ: ПУБЛІЧНІ ПРОСТОРИ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

1.1. Концептуалізація публічного простору

Насамперед необхідно дати визначення центральному поняттю дослідження. Хоч в україномовному дискурсі часто зустрічається також і термін громадський простір, у даній роботі було вирішено послуговуватися одним терміном – публічний простір, оскільки теоретична частина здебільшого спирається на англomовну літературу, у якій використовується термін *public space*. Далі виникає перша складність – єдиного визначення публічного простору немає. Американська дослідниця Сета Лоу (Low) в одній зі своїх праць про публічний простір зазначала, що причиною неоднозначності цього терміну є багатовимірність, яка характеризує публічний простір. Деякі характеристики пов'язані з історичним розвитком, інші – із фізичними атрибутами, способом управління і фінансування, доступністю чи обмеженістю. Вона пропонує визначати публічний простір крізь шість вимірів, за допомогою комбінації певних характеристик: фізичні аспекти, форма власності, управління та фінансування, контроль та вплив, символічне/історичне значення, політична діяльність (Див. додаток А). Публічний простір характеризується не директивними елементами, а тим, що він «робить» та що у собі «вміщує». Простори можуть бути публічними завдяки людям, значенням та практикам і в різний час проявляти різний ступінь публічності (2023, р. 19-39).

Перевага такого підходу полягає в тому, аби усвідомити відмінність публічних просторів між собою, маючи шаблон для порівняння і не намагаючись знайти один ідеальний тип. Лоу радить будь-який аналіз починати з визначення аспектів конкретного простору – географічних, матеріальних, історичних, соціальних і політичних (2023, р. 19-39).

Канадська дослідниця Маргарет Кон звертає увагу на проблематичність самого терміну *публічний* і посилається на міркування політичного соціолога Дж. Вайнтрауба (Weintraub, 1997, р. 7, як цит. у Kohn, 2004, р. 8) у тому, що існує чотири типи розмежування *публічного* та *приватного*. У деяких контекстах терміни *публічний* та *приватний* є протиставленням держави та сім'ї, в інших – вони відображають державу і ринкову економіку. Політичні теоретики під впливом Ханни Арендт (Arendt, 1958, р. 22-78, як цит. у Kohn, 2004, р. 8) використовують термін *публічний* для опису політичної спільноти, окремішної від державного адміністративного апарату. І, нарешті, *публічне* можна розглядати як простір комунікації між людьми. Інтуїтивно ми сприймаємо *публічне* як відкрите або доступне, разом з тим, чимало державних будівель не є доступними для всіх громадян – наприклад, певні військові об'єкти. Тим не менш, ці об'єкти є публічними у двох перших визначеннях, наведених вище, – вони належать державі. Водночас місця, які мають приватну форму власності та експлуатуються за принципами вільного ринку, також інколи називають публічними – наприклад, кав'ярні. Вони не належать державі, але є доступними для широких верств населення. Однак навіть кав'ярня не є доступною для всіх громадян без винятку, оскільки залишатися всередині можуть лише клієнти закладу – тобто ті, які заплатили гроші за каву.

Приватний та публічний простір стають дедалі більше поєднаними та взаємопроникними. Кон наводить приклад Нью Йорку (Kayden, 2000 як цит. у Kohn, 2004, р. 8), де забудовникам хмарочосів надали особливі стимули в обмін на будівництво ними міських площ. Таким чином, значна частина публічного простору міста опиняється у приватній власності. З іншого боку, численні міські публічні простори Нью Йорка обслуговуються та охороняються приватними компаніями. Доречно тут також згадати і приклад Києва, у якому забудовники нових житлових комплексів викуповують землю в міста. У деяких випадках ця приватна земля захоплює в якості прибудинкової території значну частку міста, яку обносять огорожею комплексу і тим самим відбирають в решти містян. Інколи ж за рахунок житлового комплексу роблять благоустрій території, і

доступ для решти містян залишається відкритим. Торговельні центри також слугують таким собі гібридним простором, оскільки знаходяться у приватній власності та своєю архітектурною лексикою інколи намагаються нагадувати вулиці, бульвари і центри міст. Ці приклади демонструють потрібність гнучкості у визначенні публічного простору.

До визначення публічного простору Кон пропонує підхід (дещо схожий до підходу Лоу), який полягає у кластерній концепції (Kohn, 2004, р. 9). Під кластерною концепцією Кон розуміє багатозначні, а інколи суперечливі визначення. Єдиний спосіб працювати із такою концепцією – окреслити ряд можливих значень або критеріїв, і підмножина цих критеріїв, згрупованих разом, може означати публічний простір. Дослідниця пропонує три основні критерії: власність, доступність та інтерсуб'єктність. У повсякденному дискурсі публічним простором називають місце, яке належить державі, доступне для всіх містян без обмежень та сприяє людській взаємодії, яка включає як комунікацію між незнайомцями, так і випадкові зустрічі знайомих між собою людей. Однак той чи інший простір буває дуже складно однозначно віднести до площини публічного чи приватного, що Кон і ілюструє відповідною таблицею (Див. додаток Б) (Kohn, 2004, р. 9).

Виникає складний континуум з міською площею (яка відповідає усім трьом критеріям: належить державі, є загальнодоступною для всіх містян, а також може слугувати сценою для політичних виступів) на одному кінці та приватним будинком на іншому. Між цими просторами знаходиться широкий спектр гібридних просторів, як-от торговий центр чи кав'ярня. Відносну доступність або ексклюзивність місця може бути важко оцінити. Наприклад, торгові центри, кафе та кінотеатри здаються загальнодоступними, водночас приватні охоронці виганяють політичних активістів та інших небажаних осіб. Ці правила застосовуються гнучко і диференційовано, щоб підтримувати ілюзію відкритості.

Власність і доступність самі по собі не можуть повністю покрити характерну рису публічного простору. Кон додає, що для повнішого розуміння

цієї концепції необхідно враховувати тип зустрічей, яким сприяє простір. Деякі місця заохочують взаємодію між людьми, тоді як інші сприяють своєрідній колективній ізоляції, зосереджуючи всіх на центральному об'єкті уваги. Стадіони і театри, наприклад, позиціонують людей як аудиторію, інші ж – спортивний майданчик, площа, ринок – як співтворців спільного простору. Кінотеатри та спортивні стадіони не сприяють взаємодії між людьми. Вони агрегують містян, але роблять це у спосіб, що надає їм ролі глядачів, а не учасників (Kohn, 2004, р. 9-10).

У підсумку цього підрозділу стає зрозуміло, що, хоч концептуалізувати поняття публічного простору доволі непросто, є певні критерії, якими можна послуговуватися у визначенні. Не варто шукати чіткого універсального вододілу між публічним та приватним простором, релевантніше – розглядати простори на континуумі *публічний – приватний*. Важливо зважати на особливості кожного окремого простору (символічні, історичні, географічні, матеріальні тощо), аби правильно його охарактеризувати і співвіднести з іншими просторами на континуумі. Для даного дослідження важливо охарактеризувати дві центральні київські площі – Михайлівську та Майдан Незалежності. З огляду на наведені в цьому підрозділі теоретичні міркування, стає зрозумілим, що предмет даного дослідження чітко підпадає під усі основні критерії публічного простору: досліджувані площі належать державі, є загальнодоступними для всіх містян і можуть слугувати сценою для політичних виступів. До того ж, вони мають доволі потужне символічне та історичне значення для містян, а також сприяють взаємодії між своїми відвідувачами.

1.2. Основні функції публічного простору

Розгляд теоретичних ідей минулого підрозділу завершився на важливій характеристиці публічних просторів – людській взаємодії, яка буває різного типу. Мета цього підрозділу – продовжити цю думку, позаяк цей аспект є

ключовим у контексті значущості публічного простору, питання якої, у свою чергу, не можна оминати в цьому дослідженні.

Як вже було з'ясовано, відвідувачам того чи іншого публічного простору може діставатися роль як глядача, так і учасника. На думку Дебора (Debord, 1995, р. 22), спільність містян, яка досягається шляхом переживання певного видовища, є протилежною спільності, що конституюється через діалог, оскільки останній уможлиблює комунікацію, зворотний зв'язок та зміни. Ця теза перегукується з міркуваннями Річарда Сеннетта (Sennett, 2018), котрий пропонує схожий підхід до того, який спостерігався у Маргарет Кон (описаний у попередньому підрозділі). Сеннет розділяє публічний простір на синхронний та послідовний. Синхронний передбачає виконання якихось дій спільно, одночасно (наприклад, ходити та обирати продукти на ринку), а послідовний – всі люди концентруються на чомусь одному (наприклад, перегляд футбольного матчу на стадіоні)¹.

В іншій своїй праці дослідник обґрунтовує думку, що гомогенне середовище перешкоджає дорослішанню особистості (Sennett, 2021, р. 3-27). Йдеться про те, що людина, не перебуваючи в середовищі людей з різними поглядами, думками, цінностями і вподобаннями, консервується у власній ідентичності, не розвиває її, а також не набуває здатності відстоювати власну позицію. Замкнена в однорідній спільноті, людина не стикається з докорінно іншими уявленнями про світ та іншими досвідами, і її особистість формується односторонньо. Сеннет каже про те, що міське планування з геттоїзованими окремими просторами культивує у нас незрілість. Натомість потрібно якомога частіше взаємодіяти з людьми різних соціальних прошарків, кіл, груп за інтересами тощо. Дослідник припускає, що життя в неконфронтаційних

---

¹ Хоч і потрібні обидва ці типи, прослідковується, що Сеннет надає перевагу синхронним публічним просторам. Він зазначає, що важливо, аби в цьому синхронному просторі поєднувалися декілька можливих і, що дуже важливо, не схожих між собою видів активності. Наприклад, у парку влітку можна влаштувати пікнік, кататися на велосипеді, виходити на пробіжку, гуляти з друзями або з собакою, рибалити тощо. Виходить, що така множинність різноманітних можливих способів проведення часу збере вкупі багато людей з різними інтересами та поглядами.

середовища породжує спалахи насильства. Люди (які, згідно з його міркуваннями, ховаються за підлітковою ідентичністю, адже так і не стали по-справжньому зрілими особистостями) внаслідок постійного перебування у відокремленій спільноті не мали потреби час від часу висловлюватися у конфліктних ситуаціях. Тож тепер вони вже і не мають навички полемізувати з іншими.

Паскаль Гілен, аналізуючи такі міркування Сеннета, виводить їх у громадську площину (Гілен, 2019, с. 23-29). Він підкреслює, що відсутність конфронтації в організації міського життя означає, що мешканці міста рідко опиняються в ситуаціях, коли їм необхідно відстоювати власний простір, бо про це вже подбали, добре продумавши план забудови. Жителям фактично не потрібен публічний простір, не потрібно втручатися в повсякденну політику, відстоювати власну точку зору. Їм уже не потрібно за щось боротися й щось пояснювати. Тобто у функціонально впорядкованому місті політика витісняється з вулиць. Якщо публічний простір більше не є платформою для протистояння чужому, незнайомому, людям з іншими поглядами й переконаннями, він автоматично нейтралізується в політичному сенсі. Тоді політика зникає з повсякденного життя, а публічний простір стає деполітизованим.

Маргарет Кон зазначає (Kohn, 2004, р. 7-12), що простори можуть виключати людей із суспільного діалогу, заохочувати контакт між людьми, визначати форму та обсяг цього контакту або ж перешкоджати йому. Взаємодія між відвідувачами простору може досягатися завдяки його фізичним характеристикам, таким, як легкий доступ для людей з інвалідністю, розташування лавок або наявність сцени. Простір може бути спроектовано так, аби відкривати вигляд на військові паради або ж щоб бути затишним місцем для різноманітних соціальних груп та видів активностей. Широкодоступність простору означає також, що такий простір не розташовується в певному ексклюзивному районі міста, який не обслуговується громадським транспортом. Публічний простір, який сприяє комунікації, в жодному разі не виключає джерела можливого дискомфорту (які можуть уособлюватися жебраками або,

наприклад, мітингувальниками) для інших відвідувачів. Вигнання пригноблених з поля зору містян усуває обізнаність зі стражданнями інших. Але лише знання про них та видимість у публічному просторі може сприяти вирішенню таких проблем. Іноді громадський діалог, якому сприяє публічний простір, може відбуватися буквально – наприклад, коли вуличний активіст привертає увагу когось із перехожих своєю петицією. Розмова не завжди відбувається за допомогою слів. Часто діалог для людини є внутрішнім, мотивованим спостереженнями і роздумами про різних людей і види діяльності у просторі.

Дослідниця Сета Лоу (Low, 2023, р. 1-19) пише, що тридцять п'ять років її етнографічних досліджень вулиць, площ і парків свідчать про те, що публічний простір сприяє процвітанню щонайменше у шести вимірах: соціальній справедливості і демократичних практиках; здоров'ї та благополуччі; дозвіллі та відпочинку; соціальному капіталі; довкіллі та екології; культурній ідентичності та прив'язаності до місця проживання. Загалом ці сфери покривають такі важливі аспекти життя містян, як соціальна інтеграція, сприйнятливість до різноманітності, вміння чинити опір, фізичне/психічне здоров'я, творчість, спорт, соціалізація. Дуже важливим є конструювання культурної/національної ідентичності за посередництва публічних просторів, які вміщують у собі монументи, меморіали, культурні символи, різноманітні мистецькі форми самовираження містян, як-от вуличні танці, співи або читання віршів.

1.2.1. Функціональна значущість міських площ. Окрему увагу у цьому підрозділі присвячено функціональній значущості саме міських площ, позаяк саме вони є предметом цього дослідження. Знову звернуся до напрацювань Лоу (Low, 2000, р. 84-100), у яких йдеться про те, що площі історично слугували символічним простором, де політична чи релігійна влада могла утверджувати власний авторитет, який проступав у дизайні цих площ. Розміщення статуй, пам'ятників та інших архітектурних елементів часто підкреслювало статус правлячих еліт або видатних діячів. Дизайн включав елементи, що прославляли місцеву історію, культуру та досягнення, посилюючи почуття вже згаданої вище колективної ідентичності серед мешканців. Історично склалося, що площі

служували жвавим комерційним місцем, а також завжди були центральними місцями збору, де люди з різних прошарків сходилися на різноманітні соціальні, культурні та політичні події. Тож дизайн площ завжди передбачав достатньо відкритого простору для взаємодії. Крім того, площі часто функціонують як ключові вузли транспортної мережі, точки сходження багатьох доріг і певні знакові орієнтири, фокальні точки (англійською мовою це поняття набуває точнішого забарвлення, втілюючись у слові *landmark*) у міській тканині.

Серед вище наведених рис міських площ варто детальніше зупинитися саме на зустрічах людей з різних прошарків, які формують почуття спільної приналежності та колективну ідентичність; про цю ключову роль публічного простору вже неодноразово згадувалося вище. Площі, як правило, завжди були легко доступними і привабливими для всіх мешканців: купців, ремісників, дворян, духовенства, селян. Ці люди збиралися на площі з різними цілями: релігійні церемонії, святкування, громадські заходи або ж покупки. Як наслідок, площі ставали «плавильними котлами» соціальної взаємодії, де люди різного походження могли перетинатися та спілкуватися. На площах часто відбувалися політичні дебати або вистави, які давали можливість всім долучитися до діалогу та обговорення злободенних питань (Low, 2000, р. 84-100).

Таким чином, є змога говорити про цілий ряд дуже важливих функцій публічних просторів, зокрема міських площ, які забезпечують високу значущість цих місць для міста. Ключовими такими функціями є зіткнення різних категорій населення міста між собою і сприяння комунікації між ними, формування колективної ідентичності містян та оприявлення різноманітних суспільно-політичних процесів. Центральні площі є класичними публічними просторами, які чи не найвиразніше виявляють ці ключові риси. Саме вони вміщують у собі символи, монументи, пам'ятники, які мають чимале значення не лише для міста, але часто і для держави в цілому. Елементи дизайну центральних площ зазвичай відображають політичні/історичні/культурні процеси в суспільстві, колективну пам'ять та тяглість традиції.

1.3. Особливості пострадянських публічних просторів

Неможливо досліджувати конкретні публічні простори без ретельного вивчення контексту, у якому вони перебувають. До дослідження Михайлівської площі та Майдану Незалежності не можна підійти суто із західною теоретичною рамкою, оскільки вона спирається на кейси міст, які пройшли і продовжують проходити зовсім інші суспільно-політичні умови. У випадку цього дослідження велику роль відіграє радянська спадщина, як матеріальна, так і культурна та інституційна. У цьому підрозділі я намагаюся збагатити теоретичну рамку особливостями пострадянського публічного простору.

1.3.1. Публічні простори за соціалістичної системи. Узагалі в радянській літературі термін, який би відповідав західному public, зустрічався вкрай рідко і не мав такого значення, адже в Радянському Союзі не було розрізнення між приватними та публічними просторами, вся міська земля знаходилася у власності держави, тож всі відкриті простори радянського міста за замовчуванням вважалися публічними. Радянські планувальники натомість послуговувалися термінами «вільний простір» або «відкритий простір» для позначення міських територій без забудови. Також використовувався термін «соціальний простір», який вже більше торкається важливості цих територій у міській тканині саме з точки зору соціальних інтеракцій та відтворення картини повсякденного життя соціалістичної людини. Відкриті міські простори були поділені на три категорії: система соціальних/громадських центрів, система магістралей та система озеленення (Engel, 2007, p. 287).

У західноєвропейських містах публічний простір, на думку дослідника К. Станілова, має тенденцію зосереджуватись у міському центрі та навколо нього, за винятком деяких громадських парків, розкиданих на міській периферії. Такий градієнт зменшення територій публічного простору (для соціалістичного міста – «відкритого», «соціального») із віддаленням від центру не був характерним для соціалістичного міста, де великі промислові, інституційні, рекреаційні зони та житлові забудови розпорошувалися по всій міській тканині. Велика кількість

відкритих, соціальних просторів, а також їхня розпорошеність призводили до нижчої інтенсивності їхнього використання, порівняно із західними містами. До цього додався той факт, що в соціалістичних містах була взагалі відсутня або дуже обмежена одна з найпримітніших рис публічного простору – комерційна діяльність. Радянська влада докладала зусиль, аби наповнити публічний простір ідеологією, але це не допомагало заповнити утворений вакуум. Ідеологічно насичена монументальність центральних площ, прикрашених для звеличення Комуністичної Партії та проведення державних урочистостей, контрастувала з великою кількістю спустошених відкритих просторів, характерних для більшої частини міської тканини соціалістичного міста. За таких обставин соціальна взаємодія залишалася єдиною життєздатною функцією публічного простору. Однак, на відміну від західноєвропейських міст, де функції публічного простору були спрямовані на досить обмежену кількість достатньо чітко визначених вулиць, площ, парків, і де соціальна взаємодія підтримувалася та стимулювалася комерційною діяльністю, у соціалістичному місті численні відкриті простори залишалися спустілими (Stanilov, 2007, p. 270).

Відповідно до імперативу радянського містопланування, яке було винятковою відповідальністю держави і тому виконувало політичну та ідеологічну функцію, публічні простори представляли центр для вираження ідеологічних цінностей. Переваги соціалістичної системи мусили яскраво проявлятися в плануванні та оформленні міських площ, парків та бульварів, які були покликані служити джерелом натхнення для належної поведінки громадян (Goldzamt, 1974 як цит. у Engel, 2007, p. 288).

Публічний простір в радянському місті слугував візуальним символом влади Комуністичної партії за посередництвом свого дизайну, розмірів вулиць і площ, обладнаних політичними символами, що підкреслювали могутність режиму. Центр міста задумувався серцем соціалістичного життя, там зосереджувалася більшість адміністративних, громадських, культурних функцій (Leucht, 1957 як цит. у Engel, 2007, p. 288). Центральні площі були сплановані з монументальним розмахом, у масштабі, що відображав надлюдську владу уряду,

а не буденні потреби мешканців. Ці простори зазвичай використовували для численних політичних парадів, фестивалів, державних святкувань, що знову ж таки були покликані демонструвати переваги соціалістичної системи (Rüthers, 2003 як цит. у Engel, 2007, р. 288). Усі типи рекреаційних функцій, як-от, наприклад, ковзанки чи спортивні майданчики, визначалися як аспекти соціалістичної культури, які мали підтримувати добробут кожного соціалістичного громадянина. Уся система зелених насаджень створювалася не лише для покращення естетичного й екологічного виміру міста і оздоровлення його населення, а й для підтримки та відтворення стандартів соціальної поведінки, прописаних у програмних документах партії. Про значимість, якою були наділені ці простори, свідчить ретельний контроль над ними і над доступом до них небажаних груп, зокрема бездомних, алко- та наркозалежних людей, не кажучи вже про політичних демонстрантів (Engel, 2007, р. 288-289).

Крізь дизайн та спосіб функціонування публічних просторів помітно прозоре бажання влади контролювати життя мешканців будь-де та у будь-який час. Мета полягала в тому, аби замінити хаос міського життя чіткою ієрархізованою організацією простору і людської діяльності, яка б відповідала певній формі ідеологічного мислення. Ця концепція контролю над елементами людського існування через дизайн середовища сягає корінням модерністських принципів містобудування, що утвердилися у двадцятих роках ХХ століття (Stölting, 2002 як цит. у Engel, 2007, р. 289). Публічна діяльність, яка не була офіційно санкціонована владою, але, тим не менш, становила невід'ємну частину повсякденного життя, переносилася в менш формальні місця, такі, як, наприклад, залізничні вокзали, автобусні зупинки чи ринки. Там спонтанна публічна взаємодія відбувалася під відносно меншим наглядом. Спроба жорстко регламентувати і планувати всі аспекти людського життя породжувала в міській тканині напругу між запланованими та незапланованими заходами, формальними та неформальними місцями (Engel, 2007, р. 289).

Загалом соціальний простір у соціалістичному місті можна було назвати у певному сенсі механізмом соціальних перетворень та формування почуття

соціальної рівності та колективної ідентичності. Однак ці риси були радше фасадними. Насправді ж ідеологія витісняла з простору вільну, живу людську взаємодію, а також категорії людей, які вважалися небажаними, а це, у свою чергу, суперечить основній цінності публічного простору у традиційних концепціях. Основна ж цінність публічного простору для радянської влади полягала у відтворенні нормативності ідеального сконструйованого типу радянського громадянина. Строгий директивний підхід до використання простору та абсолютний контроль накладав на публічні простори в соціалістичних містах інші акценти і більш обмежену цінність для людей, ніж це спостерігалось у західноєвропейських містах.

1.3.2. Публічні простори у пострадянській трансформації. Розвал соціалістичної системи з подальшою зміною балансу між публічною та приватною сферами призвів до масової реорганізації публічного простору в рамках мінливої структури постсоціалістичного міста. Почала відбуватися масова приватизація публічного простору внаслідок зразу декількох факторів – внутрішнього тиску, спрямованого на трансформацію застарілої та дисфункціональної просторової структури соціалістичного міста, і глобальних процесів капіталізму та технологій, які робили традиційні концепції публічних просторів застарілими. Ринковий лібералізм пронизав усі сфери життя в реформаторських суспільствах колишнього радянського блоку, нова неоліберальна ідеологія закликала до масової приватизації міської землі, житла та більшості видів економічної діяльності, включаючи торгівлю і надання послуг. Така стратегія дуже вплинула на тканину постсоціалістичного міста, особливо на зменшення частки публічного простору в місті. Було приватизовано багато територій, які раніше використовувалися для громадських потреб – клаптики землі, які слугували дитячими майданчиками, невеликі районні парки тощо. У цій боротьбі захисники публічного простору опиняються у програші, оскільки нові закони, ухвалені поспіхом після падіння радянського режиму,

ставлять індивідуальні права приватної власності вище за суспільні інтереси. (Stanilov, 2007, p. 271-272).

Перелік приватизованого майна, яке раніше перебувало у державному розпорядженні, включав не лише більшість державного житлового фонду, ділянки незабудованої землі, дитячі майданчики та парки, але й громадські зали, спортивні арени, історичні пам'ятки. Широко розповсюджена корупція серед урядовців сприяла створенню сумнівних державно-приватних партнерств, унаслідок чого цінні ресурси громади опинилися в руках приватних забудовників, які мало піклуються про них. Популярність закритих житлових комплексів, обладнаних високими парканами, приватною охороною та камерами відеоспостереження, у постсоціалістичній Європі дуже обмежує доступ громадськості до дедалі більших частин міської тканини, змінює динаміку міського життя і знаходить свій вияв у соціально-просторовій стратифікації. Така модель забудови порушила безперервність публічного простору, викрививши його структуру і характеристики в дисфункціональному автомобіле-домінантному середовищі і змістивши фокус із соціальної взаємодії на індивідуальне споживання (Stanilov, 2007, p. 272-275).

Дослідники трансформації простору Північного проспекту пострадянського Єревану (Vermishyan & Michikyan, 2020) вказують на те, що трансформацію міського простору слід розглядати як трансформацію міської ідеології, що доповнює існуючі соціальні та/або політичні ідеології. Кожен міський простір має своє специфічне ідеологічне підґрунтя, і саме ці ідеології є основними точками зсуву, помітними під час міських трансформацій. Те, що відбувається в суспільному житті, підтверджується і актуалізується в міському просторі. Публічні простори мають тенденцію змінюватися, виражаючи суспільні відносини певного періоду. Дослідники посилаються на Лефевра (Lefebvre, 1991, p. 26 як цит. у Vermishyan & Michikyan, 2020 p. 3) зазначаючи, що міський простір є соціальним продуктом, складною соціальною конструкцією, яка слугує інструментом мислення та дії. У пострадянських публічних просторах в умовах гібридності старих і нових способів привласнення

публічного простору різними акторами існують безсистемні спроби громадян вписати у тканину цих місць свої знаки й сенси у формі різноманітних субкультур, мистецьких перформансів тощо (Darieva & Kaschuba, 2011, p.14).

Одна з характерних рис соціалістичних міст залишилася і в пострадянському періоді. Насамперед це стосується, звісно, держав з авторитарним правлінням, але знаходить своє відлуння і в демократичних та гібридних режимах країн пострадянського простору. Йдеться про директивний підхід з боку держави до використання публічного простору, який, як і в радянський період, залишається закріпленим за певними чітко визначеними активностями, як-от концерти, комерційні ярмарки, святкування офіційних свят тощо. Також залишаються все ті ж небажані суспільні категорії, яких витісняють з публічного простору (Паченков, 2012 як цит. у Тищенко, 2015).

У підсумку йдеться про спадкоємність домінації державної влади у питаннях репрезентації в публічному просторі, а разом з тим – із системною корупцією, масовою приватизацією міської землі, яка фрагментує міську тканину та породжує соціально-просторову стратифікацію. Спостерігається переозначення цінності публічного простору, який тепер відображає зовсім інші суспільно-політичні умови. У суспільстві відбулася зміна панівної ідеології, яка заповняла публічний простір. Трансформація публічного простору – це насамперед трансформація його ідеології і, як наслідок, знаків, сенсів, цінностей, які він у собі вміщує і транслює.

1.4. Комеморативні практики в публічному просторі

Оскільки у процесі трансформації публічного простору під час війни неодмінно актуалізується питання меморіалізації, зокрема саме військових меморіалів, цей підрозділ теоретичної частини присвячено розгляду саме цього аспекту. Пам'ять та простір дуже тісно між собою пов'язані, однак у цій взаємодії є ще одна складова, на яку в контексті даного дослідження слід звернути увагу, – національна ідентичність. Варто прослідкувати, як ці три

складові між собою поєднуються, і що така взаємодія може означати для публічного простору. Крім того, потрібно зважати, як історія та пам'ять вписуються, стираються чи трансформуються у міському просторі, і як міський ландшафт формує пам'ять. А також варто ставити наступні питання: хто бере участь у формуванні та трансформації пам'яті в міському просторі, а хто є виключеним з цього процесу? Загалом важливо зрозуміти, яке відображення в публічному просторі знаходять комеморативні практики та форми, якими вони бувають і як здатні впливати на простір, у якому культивуються.

1.4.1. Історична пам'ять та історична політика. Перш ніж розпочати виклад ідей, котрі доповнять теоретичну рамку, необхідно розібратися з ключовими термінами, які виникають в контексті вивчення комеморативних практик та процесів. Йдеться про такі концепти, як політика пам'яті, історична політика, національна пам'ять тощо. Напрошується питання щодо розрізнення пам'яті та історії, відповідь на яке запропонував П'єр Нора (Nora, 1989, р. 8-9). Він зауважив, що ці два терміни, хоч і стоять доволі близько, та ніколи не були синонімами, ба навіть більше – вони перебувають у фундаментальній опозиції. Пам'ять перебуває у постійному розвитку, вона вразлива до маніпуляцій та привласнення, її викривлень не усвідомлюють, вона схильна до тривалих періодів сплячки та пробудження. Пам'ять – вічно актуальне явище, зв'язок, що прив'язує нас до вічного теперішнього. Історія ж – це завжди проблематична і неповна реконструкція того, чого вже немає, це репрезентація минулого. Пам'ять, оскільки вона афективна, вміщує в себе лише ті факти, які їй підходять. Історія, яка є інтелектуальним продуктом, вимагає аналізу та критики. Пам'ятей існує стільки, скільки існує соціальних груп, адже пам'ять за своєю природою є колективною, множинною і водночас індивідуальною. З іншого боку історія – вона належить усім і водночас нікому, звідси ж її претензії на універсальний авторитет. Пам'ять вкорінюється у чомусь конкретному: просторах, жестах, образах і предметах; а історія прив'язує себе до часової тяглості, до відносин між

речами. Пам'ять є абсолютною, тоді як історія може досягнути лише відносно (Nora, 1989, р. 8-9).

Історик Георгій Касьянов вживає термін *історична пам'ять*, відносячи її до різновиду колективної пам'яті, оскільки її носії часто настільки ототожнюють історичну пам'ять з історією (з конкретним наративом про минуле), що межа між пам'яттю та історією стирається у їхньому сприйнятті (2018, с. 15-16). За посередництва історичної пам'яті соціальні групи та нації конституують себе та ідентифікують з певними історичними наративами, причому історик звертає увагу на те, що йдеться не лише про власне історію, але й про сюжети, виражені, приміром, у художніх творах, певних візуальних інтерпретаціях тощо (Касьянов, 2018, с. 19).

Також Касьянов посилається на Джефрі Оліка (Olick, 2007 р. 23 як цит. у 2018, с. 17-18), який пропонує розділяти поняття *колективної* та *збірної* пам'яті, оскільки збірна пам'ять є набором подібних індивідуальних пам'ятей певної спільноти людей; у колективній же пам'яті усупільнюються і, як наслідок, нівелюються унікальні спогади окремих людей, ця пам'ять володіє набором дефініцій, символів та образів, які є вже незалежними від суб'єктивного сприйняття індивідів.

Мюллер (Müller, 2002, р. 3) розрізняє колективну (або національну) пам'ять з одного боку і масову та індивідуальну – з іншого. Індивідуальна пам'ять стосується спогадів про події, які люди дійсно пережили. Національна (колективна) ж пам'ять має форму певного міфу, рамок, у яких люди організують свою історію. Цей тип пам'яті впливає на індивідуальну пам'ять, а також іноді і конфліктує з нею. Тут доречно буде згадати про термін, запропонований Морісом Альбаваксом, – *соціальні рамки пам'яті* (Halbwachs, 1992). Мається на увазі те, що людське сприйняття й, відповідно, пам'ять детермінуються контекстуальними суспільними характеристиками, притаманними соціальній групі, до якої належить індивід.

Вульф Канштейнер (Kansteiner, 2002, р. 180) концептуалізує колективну пам'ять як результат взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних

і культурних традицій, які формують усі наші уявлення про минуле, творців пам'яті, які вибірково приймають ці традиції та маніпулюють ними, і adeptів пам'яті, які використовують, ігнорують або трансформують такі артефакти відповідно до власних інтересів. Колективна пам'ять дуже часто надає перевагу інтересам сучасності.

Ще один критично важливий концепт – *історична політика*. На думку Касьянова, історична пам'ять, яку було розглянуто вище, як форма колективної пам'яті є водночас суб'єктом та об'єктом історичної політики і боротьби за владу. Йдеться про інструментальне використання історії у політичних цілях (Касьянов, 2018, с. 20). Історична політика конструює необхідні політично зумовлені наративи, використовуючи історичну пам'ять та інші форми колективних уявлень про минуле та репрезентацій цього минулого (зокрема і в професійній історіографії), а також є засобом утримання ідеологічного та політичного контролю над великими суспільними групами (Касьянов, 2018, с. 27). *Політика пам'яті*, за словами історика, є вузьким терміном, який стосується практик із формування історичної пам'яті без втручання до сфери професійної історіографії і дидактичної історії (Касьянов, 2018, с. 27).

У підсумку стає помітно, що історія та пам'ять – доволі складні соціальні конструкції, які слід розрізняти. Колективна (історична) пам'ять неунікно тяжіє та домінує над індивідуальною пам'яттю, використовуючи міфи, традиції, символи. Владні інституції інструменталізують історичну пам'ять та встановлюють способи того, як і що індивіди мають пам'ятати, що, у свою чергу, підсвічується терміном – історична політика, яка у процесі задоволення політичних цілей покликана апелювати до вже наявних культурних стереотипів та створювати нові. Пам'яті властиві періоди сну та пробуджень. Каталізаторами таких змін, як пояснює Мюллер, виступають кризові періоди, які сприяють визначенню вирішального політичного значення минулого для сьогодення (Müller, 2002, р. 3-4). Філософ говорить, що криза – це час, коли живі борються за серця, розум і душі мертвих, але водночас мертві також, здається, борються за серця, розум і душі живих, оскільки останні часто під час кризи вдаються до

своєрідного міфічного відтворення минулого (Müller, 2002, р. 3-4). Така думка видається доволі актуальною для досліджуваного контексту, оскільки зараз, під час повномасштабної війни, спостерігається дуже різке та динамічне переосмислення пам'ятних місць в публічному просторі українських міст, зокрема Києва, відкидаються одні символи та акцентуються на інших. Відбувається народження нових доміантних історико-політичних дискурсів. Розкриттю цієї проблематики і присвячений наступний пункт цього підрозділу.

1.4.2. Меморіали та міфічне відтворення минулого. Слід предметно розглянути один із найяскравіших способів актуалізації пам'яті у публічному просторі – пам'ятники. І зразу ж наведу спостереження парадоксального явища, на яке звертає увагу Роберт Музіль (Musil, 1978, р. 506 як цит. у Assman, 2022, р. 23): пам'ятники виконують абсолютно протилежну роль до тієї, яка їм призначена, оскільки найпримітніша їхня риса – це невидимість, позаяк все, що стоїть на місці, рано чи пізно втрачає свою здатність привертати увагу. Історикиня Аляйда Ассман бере міркування Музіля за відправну точку та розвиває думку далі, зауважуючи, що непомітність пам'ятників жодним чином не є свідченням їхньої втрати влади в публічному просторі, радше навпаки, оскільки невидимість у певному сенсі лише підтверджує, наскільки міцно такі пам'ятники закріплені в суспільній свідомості (Assman, 2022, р. 23-25). Якщо ж пам'ятник знову стає видимим у публічному просторі або ж навіть завойовує центр суспільної уваги, це часто пов'язано з появою навколо нього дискусії, яка розхитує цінності, закріплені в цьому пам'ятнику, який відтепер стає суперечливим. Причиною повернення уваги до пам'ятників та відновлення їхньої видимості є зміни суспільно-політичних умов (Assman, 2022, р. 23-25).

Після повалення пам'ятників їхні постаменти залишають цілими з метою повторного використання, і це дуже наглядна – водночас метафорична і фактична – ілюстрація заміни однієї політичної системи іншою. Така тотальна заміна символів стирає матеріальні сліди та історичну пам'ять. Ассман виокремлює три варіанти переозначення історичної пам'яті за посередництва пам'ятників: забуття через заперечення (демонтаж пам'ятника), позитивне

вшанування (заміна старих пам'ятників новими), історизація та естетизація (нейтралізація ціннісного послання пам'ятника шляхом пониження його статусу, дистанціювання та зміни акцентів) (Assman, 2022, p. 27).

У цьому контексті часто наводиться приклад пам'ятника Бронзовому солдату в Таллінні, присвяченого пам'яті радянських солдат у Другій світовій війні. Спершу пам'ятник розміщувався в центрі міста, однак згодом його було визнано символом радянської окупації Естонії та перенесено на військовий цвинтар на околицях столиці. Цей епізод відображає суперечливість символів, а відтак і пам'ятника, який ці символи несе, адже для російської меншини в Естонії цей пам'ятник є глорифікацією перемоги в Другій світовій, і їх обурило переозначення символу Бронзового солдата шляхом його фізичного перенесення та, як наслідок, пониження статусу та зміни в акцентах історичної пам'яті, яку він відображав. В Україні ж зараз під час великої війни з Росією вдаються до іншого способу переозначення історичної пам'яті – шляхом демонтажу таких пам'ятників, тобто забуття через заперечення.

Естонська дослідниця Сіобан Катаго, спираючись на Рейнгарта Козеллека, відмітила, що військові меморіали є візуальними репрезентаціями сучасності, пов'язаними з розвитком сучасної національної держави. Військові меморіали – це спроба представити насильницьку смерть у раціональний, осмислений спосіб. Військові меморіали продовжують релігійну традицію мучеництва, у якій смерть є переходом від однієї форми існування до іншої, із занепадом релігії соціальна потреба в наданні смерті колективного значення трансформується. Занепад християнської інтерпретації смерті, таким чином, створює простір для встановлення сенсу в політичних та соціальних термінах. Військові меморіали покликані транслювати посил, що смерть не була марною, а слугувала великій (часто національній) меті. Після того, як меморіал зведено, він починає жити власним життям: суперечливим чи мовчазним, видимим чи невидимим (Reinhart Koselleck, 2002, p. 288 як цит. у Kattago, 2009, p. 150-152). Ассманн пише, що пам'ятники ніколи не є завершеними сутностями самі по собі. Їх матеріальна форма – лише половина історії, інша ж половина складається із сукупності

нематеріальних культурних практик, що здійснюються біля пам'ятника (Assman 2022, p. 27).

Можна виснувати, що за умов зміни політичних режимів та ідеологій або кризових суспільних пертурбацій, символи колишніх героїв і цінностей часто стають раптово неприйнятними і піддаються забуттю. Пам'ятники у цьому процесі стають одним із ключових віддзеркалень оновлення та переозначення історичної пам'яті, їхній контекст ніколи не буває настільки стабільним, як матеріал, з якого вони зроблені.

1.4.3. Пам'ять, публічний простір та національна ідентичність.

Наостанок цього підрозділу буде розкрито взаємозв'язок трьох вищезгаданих ключових концептів нашого дослідження. Австралійська дослідниця Шанті Сумартойо (Sumartojo, 2015, p. 7) зауважує, що закінчення Першої світової війни ознаменувало інтенсивне будівництво меморіалів, адже громадяни шукали способів примиритися як з індивідуальними наслідками, так і національним масштабом війни. XX століття стало піковою точкою в інтенсивності комеморативної діяльності, що було зумовлено переосмисленням ролі історії в суспільстві та відображало вплив політики ідентичності (Winter, 2000, p. 374 як цит. у Sumartojo, 2015, p. 8). Оскільки така поширеність концепту пам'яті пов'язана з основними війнами того століття, історичний наратив та спосіб його пам'ятання конструювалися з точки зору держави. Таким чином, національна ідентичність часто є імпліцитною у контексті меморіалів, які оживляють пам'ять людей, що взаємодіють з ними у просторі. Зокрема транслювання національної ідентичності переплітається із роллю державних органів у проектуванні, спонсоруванні, затвердженні чи фінансуванні меморіалів (Sumartojo, 2015, p. 8).

Публічні простори важливі як місця пам'яті та транслювання певних історій, і процес комеморації – це один із способів, у який національна ідентичність реалізується, активізується та виражається. Під час комеморативних практик, які певною мірою перегукуються із релігійними ритуалами, учасникам дійства нагадують про їхній зв'язок із нацією та її

символічними наративами. Вшанування пам'яті активізує простір через практику, але і сам простір також уможливує та заохочує певні форми вшанування та артикуляції пам'яті. Тобто простір та пам'ять є співконститутивними, і це підіймає питання про те, наскільки естетичні та просторові форми важливі для репрезентації і транслювання національної ідентичності (Sumartojo, 2015, p. 8)

Шанті Сумартойо окреслює три пов'язані між собою аспекти у контексті взаємодії публічного простору, пам'яті та національної ідентичності (Sumartojo, 2015, p. 8). По-перше, просторовий контекст формує дискурсивне значення. Місця пам'яті є абсорбуючими і залежними від свого розташування в просторі. Комеморативні об'єкти контекстуалізуються своїм оточенням. Гарним прикладом дискурсивного впливу просторового контексту є лондонська Трафальгарська площа, яка розташована у щільно сплетеній частині міської тканини, яка містить у собі давню культурну та імперську історію, і це яскраво підкреслено в дизайні цієї ділянки міста (Driver and Gilbert, 1999 як цит. у Sumartojo, 2015, p. 9). Площа є комеморативним місцем, де численні пам'ятники прославляють масштаби та могутність Британської імперії, де нові меморіальні об'єкти як доповнюють, так і спираються на вже існуючі наративи ідентичності, відтворюючи фактичну та метафоричну близькість до цього меморіального простору (Dwyer, 2004, p. 420 як цит. у Sumartojo, 2015, p. 9).

Слід розглянути скульптуру сучасного британського художника Шонібарє – «Корабель Нельсона у пляшці», яка розташовувалася на Трафальгарській площі з травня 2010 року по лютий 2012. Ця популярна інсталяція безпосередньо говорила про те, як національне минуле, представлене в просторовому контексті цього місця, може бути використане для формування сучасної національної та міської ідентичності. ЗМІ вкрай часто у своїх матеріалах стосовно цього об'єкту відмічали, як скульптура нагадувала містянам про те, що сучасний британський мультикультуралізм має глибоке коріння в історії імперської експансії та конфліктів. Інсталяція відсилала до головного пам'ятника площі – Колони Нельсона – і покладалася на його розташування в просторі, щоб сформувати свій

соціальний коментар. На відкритті скульптури Шонібаре чітко вказав на історичну та просторову специфіку своєї роботи, підкресливши зв'язок між нею та історичними подіями, вшанованими рештою пам'ятників на площі. Хоч «Корабель Нельсона у плящі» не був постійним повноцінним меморіалом, він нагадує про Трафальгарську битву і використовує цей простір, аби пов'язати національне сьогодення з версією британського минулого (Sumartojo, 2015, p. 8).

Також корисно в якості прикладу поглянути на меморіальне місце в Австралії, присвячене щорічному вшануванню пам'яті загиблих громадян під час світових воєн. Для відвідувачів, які приїжджають туди не під час цієї церемонії чи інших офіційно запланованих пам'ятних заходів, це місце може здаватися спустілим, неактивним. Це тихий цвинтар, ретельно доглянутий і озеленений, його розташування в сільськогосподарському ландшафті означає, що навколо нього постійно відбувається регулярна і тривала діяльність. Навколишні поля постійно змінюються протягом року, і, у свою чергу, змінюють вид меморіального простору. Доглянута територія меморіалу контрастує з мінливими і активними сільськогосподарськими угіддями, що його оточують, і таким чином вони конструюють значення одне для одного. Сільськогосподарська техніка та люди, які працюють на фермах, створюють образ меморіалу як виняткового втручання в простір, як чужорідного об'єкта в тамтешньому ландшафті. Меморіал, зі свого боку, підкреслює глибокі фізичні руйнування війни та велику кількість загиблих, а також небезпечний спадок бомб та артилерійських снарядів, які залишаються в землі (Sumartojo, 2015, p. 11).

У якості другого аспекту, який пов'язаний із взаємодією публічного простору, пам'яті та національної ідентичності, Сумартойо наводить національний час (Sumartojo, 2015, p. 8). Способи розуміння часу в місцях пам'яті використовуються для того, щоб пов'язати людей із нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Нації, навіть якщо є здебільшого продуктами сучасної епохи, здаються солідними, тому що створюють враження, ніби мають глибоку довгу історію (Stephens, 2013, p. 17 як цит. у Sumartojo, 2015, p. 12).

Місця пам'яті підсилюють це враження через репрезентацію національного минулого, транслюючи позачасові цінності, такі, як героїзм і самопожертва, щоб, наприклад, емоційно пов'язати учасників з військовослужбовцями з далекого минулого, а також людьми, котрим ці військові служили. Церемонії вшанування пам'яті у таких просторах також допомагають створити відчуття національного часу, який виходить за межі повсякденного життя, використовуючи пам'ять для зв'язку не лише з минулим, але і майбутнім через незмінність цих практик. (Sumartojo, 2015, p. 12-14).

По-третє, Сумартойо відзначає, що різні групи використовують і розуміють публічний простір з різних точок зору, і ці відмінності допомагають генерувати співіснуючі сенси. Державне та громадське використання місць пам'яті активізують простір у спосіб, який може як підсилювати, так і підірвати те чи інше використання (Sumartojo, 2015, p. 11). Використання різними групами акторів публічних місць пам'яті робить їхні значення складнішими і менш стабільними. Меморіальні структури неможливо адекватно зрозуміти, не беручи до уваги їхній контекст, історію та використання в часі. Якщо комеморативні просторові об'єкти та практики сприяють артикуляції національної ідентичності, то виникає питання: хто генерує ці наративи? Як різняться національні наративи, так само різняться і групи, які їх створюють. У дослідженнях національної ідентичності необхідно враховувати дії окремих акторів і також те, що нація постійно переосмислюється та переозначається, а численні наративи взаємодіють та впливають одне на одного (Thompson, 2001, як цит. у Sumartojo, 2015, p. 14). Ця плинність може зробити ідентичність нації крихкою і такою, що постійно потребує підкріплення. Національна ідентичність ніколи не є настільки стійкою до різних трактувань, щоб її можна було залишити на самоплив. Через це ми бачимо її такою ритуалізованою, емблематизованою, сповненою міфів та символів – це свідчення того, що ми постійно працюємо над нею (Cohen, 1996, p. 806 як цит. у Sumartojo, 2015, p. 14).

Таким чином, пам'ять, публічний простір та національна ідентичність поєднуються між собою у трьох вимірах: публічний простір формує дискурсивне

значення для комеморативних об'єктів, підсвічуючи певні їхні риси та розставляючи конкретні акценти; меморіалізація в публічному просторі допомагає створити відчуття безперервності національного часу, який виходить за межі повсякденного життя і через незмінність цих комеморативних практик пов'язує людей з минулим та майбутнім; і нарешті, використання публічного простору різними групами акторів породжує генерування співіснуючих сенсів, які можуть як підсилювати, так і підривати одне одного.

1.5. Конституювання простору

Насамкінець викладу теоретичного підґрунтя цієї роботи слід детально розкрити ще одне ключове для цього дослідження поняття – конституювання простору, яке виявляється помічним у процесі аналізу міського публічного простору. Це комплексне поняття дуже вдало концептуалізувала німецька соціологиня Мартіна Льов.

Льов пропонує розглядати простір як «реляційне впорядкування тіл, які постійно перебувають у русі, через що саме впорядкування теж постійно змінюється» (2018, с. 58). Дослідниця, посилаючись на Райнгарда Крекеля, називає ці тіла соціальними благами, які поділяються на первинно матеріальні (фізичні об'єкти в просторі) та первинно символічні (правила, звичаї, цінності) (Kreckel, 1992, р. 77 як цит. у Льов, 2018 с. 59). Тіла впорядковуються в просторі через матеріальну властивість, але це впорядкування набуває значення лише за допомогою символічних властивостей. Крім соціальних благ, Льов враховує і людей, які також інтегровані в конституювання простору. Більше того, люди можуть не лише конституювати простори, але й бути в ролі елементів, з яких ті конструюються. Люди суб'єктно впливають на простір за допомоги, наприклад, мови, жестів, дій; вони також можуть самостійно навідувати та полишати простір, змінюючи своє розташування. Водночас і соціальні блага не позбавлені здатності активно впливати на простір за посередництва, приміром, запахів чи звуків (Льов, 2018, с. 60).

Розглядаючи простір як соціологічне поняття, важливо враховувати і тіла/елементи, з яких він складається, і зв'язок між ними. Хоч Льов і називає простір реляційним (і, відповідно, у такому випадку саме формування відношень між соціальними благами і людьми заслуговує на особливу увагу), дослідниця наголошує на важливості також і окремого розгляду соціальних благ і людей як окремих елементів простору. Вона виходить за межі релятивістської позиції, яка полягає у тому, що дійсність постає лише через відношення, і використовує підхід, якому надає перевагу Бурдьє, – спершу розглянути форми відношень, а потім зануритися у вивчення елементів (Bourdieu, 1987 як цит. у Льов, 2018, с. 61).

Льов розкладає процес конституювання простору на дві складові – *спейсинг* та *синтезування*. Спейсинг передбачає розташування та позиціонування у просторі, а синтезування – пов'язування елементів простору. Ці дві складові працюють одночасно. Розташування неможливе без одночасного пов'язування соціальних благ і людей. Наприклад, проходячи єрусалимським старим містом, людина цією своєю дією синтезує простір з каміння, тісних вулиць та крутих стін, її кроки звернені до об'єктів, які пов'язуються в простір, найважливішим елементом якого є Стіна Плачу, біля якої моляться. Каміння, хоч і є там найвиразнішим елементом, діє лише в даному впорядкуванні, а не саме по собі (Льов, 2018, с. 63-64).

У процесі конституювання простору ключову роль відіграє повторюваний характер дій, певні рутинні шляхи, які відображають інституціоналізацію. Іншими словами, у рутинних практиках стабільно відтворюються інституції. Дослідниця наводить у якості прикладу супермаркети, які влаштовані однаковою чином, незалежно від місця і часу. Йдеться про інституціоналізацію розташування, наприклад, кас відносно інших елементів простору, наявність візочків та маршрути відвідувачів навколо полиць. В інституціоналізованих просторах впорядкування працює незалежно від поведінки окремої людини і призводить до закріпленого синтезування спейсингу. Тож процес конституювання простору починається дією і закінчується соціальною

структурою. При цьому Льов зауважує, що просторове є невіддільним від соціального, просторові структури (поряд з якими ще є політичні, правові, економічні та інші) є частиною соціальних структур. (2018, с. 66-69). Вона пропонує, посилаючись на Гіденса, визначати структури як рекурсивні правила, включені в інституції, і правила тут відносяться до конституювання сенсів чи санкціонування певних дій (Giddens, 1988 як цит. у Льов, 2018, с. 70). Явище рекурсивності тут виявляється у значенні, що дія, яка конституює простір і відтворює соціальні структури, була початково уможливлена певною соціальною структурою. Таке відтворення відбувається у суспільстві через інституції, у яких і закріплені соціальні структури.

З огляду на наведені вище міркування, видно, що процес конституювання простору, який складається зі спейсингу та синтезу соціальних благ і людей, крізь рутину повсякденної дії та інституціоналізацію соціальних процесів рекурсивно відтворює соціальні структури. Окрім того, у цьому процесі реалізуються й політичні, економічні, правові структури, які є частиною соціальних, і вони також у свою чергу впливають на конституювання простору. У контексті даного дослідження така теоретична лінза може допомогти глибше відслідкувати значення практик використання двох досліджуваних нами площ.

РОЗДІЛ 2.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ПЛОЩІ ТА МАЙДАНУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Для даного дослідження було обрано етнографічний підхід, який дозволяє впритул наблизитися до поставленої мети. Такий підхід є поширеним у дослідженнях публічних просторів. Схожими до предмету дослідження даної роботи є, наприклад, дослідження міських площі у Латинській Америці, у яких американська антропологиня Сета Лоу також послуговувалася етнографічним підходом (Low, 2019). Подібні дослідження проводилися і в українському контексті за підтримки представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, коли студенти магістратури Кафедри культурології НаУКМА проводили культурологічний аналіз різних аспектів функціонування Контрактової площі як частини міського публічного простору, зокрема досліджували спектр повсякденних просторових практик городян у межах Контрактової площі (Тищенко, 2012).

У загальному етнографія – це науковий опис культури, людей, спільнот тощо, вона включає в себе різноманітні методи. Такий підхід гарно припасовується до мети даного дослідження, яка полягає в ідентифікації трансформацій двох конкретних міських площ. Було обрано послуговуватися такими методами, як включене спостереження, аналіз візуальних матеріалів та етнографічні інтерв'ю. Крім того, з метою підвищення валідності даних було проведено п'ять експертних інтерв'ю.

Цей розділ покликаний детально ознайомити із обраними методами дослідження та особливостями їхнього застосування, з процедурами роботи із зібраними даними та способами їх кодування. Насамкінець у цій частині роботи висвітлені обмеження нашого дослідження.

2.1. Емпіричні дані дослідження

2.1.1. Включене спостереження. Протягом зимово-весняного періоду (лютий-травень) 2024 року були проведені включені спостереження на Михайлівській площі та Майдані Незалежності. Загалом в дослідницькому полі було проведено близько сорока годин. У фокусі моєї уваги були як повсякденні повторювані практики, так і виняткові події (наприклад, Великдень 5 травня), які відкривали новий бік використання простору. Виняткові події можуть включати в себе девіантні/проблемні ситуації. Ці типи подій допомагають зрозуміти межі нормального і непримітного. Важливо було слідкувати за тим, як люди поведуться в просторі, на що звертають увагу, як взаємодіють між собою і з елементами простору, як надовго затримуються в просторі і за рахунок чого, яка їхня траєкторія руху в просторі. Варто також прислухатися до того, що люди говорять. Якщо говорити у термінах, які пропонують Лофланд, Сноу та Андерсон (2006 як цит. у Saldaña, 2009, p. 14), то одиницями соціальної організації, які мене цікавили на досліджуваних площах, були культурні практики (щоденні рутини, мікрокультурна активність), епізоди (непередбачувані або нерегулярні дії), зустрічі і взаємодії, а також соціальні ролі відвідувачів просторів. З точки зору соціолога Г. Гобо, етнографи повинні зосередитися на трьох аспектах, які постійно і одночасно присутні в соціальних сценах: соціальні структури, інтерпретації/пояснення, які дають учасники у своїх розмовах, і контекст дії (Gobo, 2008, p. 162).

Прислухаючись до реплік людей в досліджуваних просторах, потрібно пам'ятати, що їхні коментарі залежні від суспільних практик, у межах яких вони лунають. Йдеться про рефлексивне відношення між дією та коментарем: одне пояснює інше і навпаки. Дискурси відкривають доступ до інтерпретацій учасників та діють як «гачки», на які можна повісити соціальні репрезентації. Повне розуміння дискурсу дій вимагає знання контексту. Соціальні практики завжди є ситуативними, оскільки вони відбуваються в організованій ситуації, що

включає в себе низку як ресурсів для дії, так і обмежень на неї (Gobo, 2008, р. 170-174).

Підсумовуючи, основна мета включеного спостереження – зробити неявне знання явним. Таке знання здебільшого втілене в рутині, яку містяни повторюють, не надаючи їй особливого значення.

2.1.2. Візуальні матеріали. На додачу до спостережень за процесами, які відбувалися на площах, я звертала окрему дослідницьку увагу і на візуальний компонент. У ході включених спостережень, паралельно із веденням польових нотаток, простір фіксувався також і за посередництва фотографій, які надалі використовувалися як додаткові дані для аналізу.

Окрім фотографій безпосередньо з дослідницького поля, аналізувалися також і архівні фотографії досліджуваних площ, які дозволяють зрозуміти ширший історичний та дискурсивний контекст цих просторів.

Метою дослідження фотографій з точки зору соціальної семіотики є з'ясування того, які ідеї, цінності та ідентичності вони репрезентують. На думку Барта, фотографія – це не просто нейтрально зафіксований момент, кожна фотографія є результатом низки рішень щодо ракурсу, близькості, експозиції, кадрування (Barthes, 1977 як цит. у Ledin, Machin, 2018, р. 41)

Такий аналіз прояснює, як візуальні феномени організовуються через систематичні дискурсивні практики і, що важливо для цього дослідження, оприявнює загальніші практики, що використовуються в межах локальної людської взаємодії.

2.1.3. Етнографічні інтерв'ю. Етнографічні інтерв'ю² у цьому дослідженні були покликані виявити культурні значення, якими користуються актори, і дослідити аспекти досліджуваних просторів, які все ще залишалися незрозумілими в ході включених спостережень. Ці інтерв'ю не були запланованими, а проводилися імпровізовано в дослідницькому полі. Вони були сфокусованими на різних темах; наприклад, з чоловіком, який продавав біля

---

² Інколи такі інтерв'ю в науковій літературі також називають дискурсивними.

інсталяції військової техніки на Михайлівській площі національну символіку (за нібито донат на армію) розмова стосувалася його діяльності в просторі.

Рішення проводити етнографічні інтерв'ю було продиктоване потребою елімінації сумнівів та інтерпретаційних невизначеностей під час включених спостережень. Питання ставилися людям відносно певних спостережуваних сцен з метою зрозуміти причини певних реакцій або значень певних дій. Загалом етнографічні інтерв'ю були корисними на проміжному етапі дослідження, коли визначалися значення ритуалів і практик, до яких вдавалися відвідувачі Михайлівської площі та Майдану Незалежності. Люди, з якими велися етнографічні інтерв'ю, були проінформовані про мою роль дослідниці.

Розуміння соціальної дії означає створення систематичної інтерпретації різноманітності правил, норм та конвенцій, які складають досліджуваний простір. Це також означає документування того, як ці правила інтерпретуються та застосовуються в конкретних ситуаціях.

2.1.4. Експертні інтерв'ю. Як вже зазначалося вище, експертні інтерв'ю як додатковий дослідницький метод був використаний для забезпечення триангуляції. Респонденти обиралися методом зручності. Хоч інтерв'ю проводилося з людьми, які мають експертне знання у сфері соціології міста або меморіалізації, при цьому враховувалося, щоб у вибірці були представлені люди з різним дослідницьким багажем та кутом вивчення соціальних процесів, яких торкається дане дослідження. Задовольнивши критерій насичення, було проведено п'ять напівструктурованих інтерв'ю, а саме: зі Світланою Шліпченко (керівницею Центру урбаністичних студій), Антоном Лягушею (академічним директором магістерської програми з дослідження пам'яті та публічної історії в KSE), Оксаною Довгополовою (кураторкою платформи культури пам'яті Минуле/Майбутнє/Мистецтво), Анною Осипчук (науковою директоркою Школи політичної аналітики НаУКМА) та Лоріною Федоровою (аналітикинею дослідницької організації CEDOS). Інтерв'ю були напівструктурованими,

оскільки кожна розмова вимагала певного підлаштування питань гайду під кут експертного знання респондент_ки.

Результатом цих розмов стало глибше і повніше розуміння процесів, які відбуваються на досліджуваних центральних площах, поповнення даних для аналізу додатковими категоріями або ж краще осмислення та розвиток вже наявних.

2.2. Кодування зібраних даних

Оскільки йдеться про неструктуровані дані (довільні словесні описи у польових нотатках, транскрипти інтерв'ю та фотографії), вони ще не сформовані та не організовані у вигляді кінцевого набору аналітичних категорій, придатних до аналізу. Як зазначають Хаммерслі та Аткінсон (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 161), часто якраз процес аналізу передбачає одночасно розробку аналітичних категорій, які охоплюють відповідні аспекти зібраних даних, і віднесення конкретних елементів даних до цих категорій. Збір та аналіз даних в межах етнографічного підходу ніколи не є окремими етапами дослідження, натомість – це тісно переплетені процеси, оскільки аналіз даних впливає та спрямовує у певному напрямку процес їхнього збору. Між даними та ідеями/міркуваннями дослідника має існувати постійна взаємодія протягом усього процесу дослідження (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 158-162).

Початкове завдання при аналізі якісних даних полягає в тому, щоб намацати певні поняття, які допоможуть зрозуміти, що відбувається у випадках, задокументованих даними. Метою є не просто зробити дані зрозумілими, а зробити це в аналітичний спосіб.

2.2.1. Кодування польових нотаток. У випадку із нотатками зі включених спостережень я послуговувалася процедурою кодування даних, запропонованою

Штраусом і Корбіном (Strauss & Corbin, 1990 р. 59 як цит. у Gobo р. 234), вона має три складові: деконструкцію, конструювання та підтвердження.

Деконструкція – іншими словами, відкрите кодування – це дослідницька фаза, упродовж якої поле вивчалось на предмет концепцій/категорій, які можуть пояснити спостережувані явища. На цьому етапі дослідник діє несистематично, звертаючи увагу на всі цікаві події, і готовий змінити фокус будь-коли. Провівши певний час у досліджуваних просторах і зробивши певну кількість польових нотаток, я приступила до аналізу, використовуючи стратегію класифікації польових нотаток за критерієм подібності/неподібності. Кожній нотатці присвоювався код, що стосувався певного поняття; той самий код присвоювався і нотаткам зі схожим змістом. Водночас одні й ті самі нотатки могли стосуватися кількох понять, тож вони могли отримати й інші коди та позначки. На думку Аткінсона, на ранніх стадіях потрібно з'ясувати, чи можна виявити якісь значущі закономірності; чи є щось, що спантеличує або викликає здивування; як дані співвідносяться з тим, що можна було б очікувати; чи є якісь очевидні невідповідності між поглядами різних груп або окремих осіб, між висловленими людьми переконаннями та їхніми діями тощо (Hammersley & Atkinson, 2007, р.).

Мета класифікації – деконструювати явища, що спостерігаються, та сегментувати їх серед низки концепцій. Слід пам'ятати, що присвоєння коду певному явищу не є нейтральною дією, оскільки вона одразу ж задає йому певний фрейм. Деконструювати набір спостережень означає денатуралізувати їх, розчинити їхню просторову та часову цілісність (Gobo, 2008, р. 234). За допомогою класифікації було розбито природний потік дій та подій (все ще збережених у початковому вигляді в польових нотатках), щоб надати їм нового сенсу.

На другому (конструктивному) етапі збиралися концепції, розроблені на попередньому етапі, в нову схему, метою чого була побудова першої цілісної структури. Попередні результати і записи спостережень дали напрямок для подальшого зосередження, а також створили основу для конструктивного аналізу, який встановлював зв'язки між поняттями та його атрибутами. На цьому

етапі якраз можна було плідно використовувати етнографічні інтерв'ю, які допомагали розкрити значення, приховані всередині ритуалів і практик містян. Крім того, у цій дослідницькій фазі було доречно спиратися на створену раніше теоретичну рамку дослідження. Опрацьовані теоретичні концепції використовувалися як ресурси для осмислення даних і не набували форми упереджень, змушуючи інтерпретувати дані за їхнім зразком.

Останній етап у запропонованій процедурі – підтвердження (вибіркове кодування) – є свого роду «звужувальним», під час нього відбувалося узагальнення вищого рівня, ніж у попередніх двох фазах, дані прив'язувалися до теорії. Після цього я знову повернулася в поле, щоб провести фінальні спостереження для перевірки своїх тверджень.

Штраус і Корбін (Staruss & Corbin, 1990, як цит. у Gobo, 2008, р. 235) підкреслюють, що відмінність між деконструктивною, конструктивною та підтверджувальною фазами є лише аналітичною, на практиці ці три фази переплітаються. Як підмічає Дюранті (Duranti, 1997, р. 114 як цит. у Gobo, 2008, р. 237), аналіз – це вибірковий процес репрезентації певного явища з метою виокремлення деяких його властивостей. Аналіз, який намагався б відтворити ідеальну копію свого об'єкта, не був би аналізом, він повернув би нам об'єкт таким, яким він і був.

2.2.2. Кодування експертних інтерв'ю. Для експертних інтерв'ю було обрано підхід кодування у декілька циклів. У перших циклах кодувань використовувалися елементні методи кодування: дескриптивне та початкове кодування; а також дослідницький метод кодування – холістичне (цілісне) кодування. У подальшому циклі я послуговувалися сфокусованим методом кодування.

Елементні методи кодування є первинним підходом до аналізу якісних даних, вони мають базові, але сфокусовані фільтри для перегляду корпусу даних і створюють основу для майбутніх циклів кодування (Saldaña, 2009, р. 66).

Дескриптивне кодування³ підсумовує в одному слові або короткій фразі основну тему уривку якісних даних. Важливо, щоб ці коди були ідентифікаторами теми, а не скороченнями змісту, де тема – це те, про що говорять в уривку, а зміст – це суть повідомлення (Tesch, 1990, р. 119 як цит. у Saldaña, 2009, р. 70). Дескриптивне кодування – це один із підходів до аналізу основних тем даних, який допомагає відповісти на питання *що тут відбувається?* та *про що це дослідження?* Цей спосіб також називають розробкою базового словника даних, щоб сформувані категорії для подальшої аналітичної роботи (Turner, 1994 як цит. у Saldaña, 2009, р. 71).

Початкове кодування – це розбиття якісних даних на окремі частини, їх ретельне вивчення та порівняння на предмет подібностей та відмінностей (Strauss & Corbin, 1998, р. 102 як цит. у Saldaña, 2009, р. 81). Мета початкового кодування полягала в тому, щоб залишити дослідження відкритим до всіх можливих теоретичних напрямків, на які вказує прочитання даних (Charmaz, 2006, р. 46 як цит. у Saldaña, 2009, р. 81). Початкове кодування призначене забезпечити дослідника аналітичними зачіпками для подальшого вивчення, а також вказати напрямок, у якому слід вести дослідження (Glaser, 1978, р. 56 як цит. у Saldaña, 2009, р. 81).

Дослідницькі методи кодування передбачають попереднє присвоєння кодів даним до того, як будуть розроблені та застосовані більш досконалі системи кодування. Холістичне кодування, яке відноситься до таких методів, застосовує єдиний код до кожної великої одиниці даних у корпусі, щоб відобразити загальний зміст і можливі категорії, які можуть з'явитися (Saldaña, 2009, р. 118). Холістичне кодування – це спроба осягнути теми даних, поглинаючи їх як єдине ціле, а не аналізуючи рядок за рядком (Deu, 1993, р. 104 як цит. у Saldaña, 2009, р. 118).

Під час останнього циклу кодування я вдалася до фокусованого кодування, яке полягає в тому, аби шукати найбільш значущі початкові коди для розробки

---

³ У деяких джерелах цей метод також називають тематичним.

найважливіших категорій у корпусі даних. Такий підхід вимагає прийняття рішень про те, які початкові коди мають найбільший аналітичний сенс (Charmaz, 2006, р. 46, 57 як цит. у Saldaña, 2009, р. 155).

Отже, було підібрано саме ті способи кодування, які найкраще дозволяють розкрити аналітичний і теоретичний потенціал зібраних даних. Дескриптивне та початкове кодування дало можливість ближче познайомитися з даними, намацати напрямок аналітичного руху і залишитися при цьому відкритими до різних теоретичних осмислень. Холістичне кодування додало до цього елемент генералізації, чим спростило роботу в останньому циклі кодування – фокусованому, який, у свою чергу, привів до формування набору найважливіших аналітичних категорій.

2.3. Обмеження дослідження

Як і будь-яке інше дослідження, дане має низку обмежень, на які обов'язково потрібно зважати. Перш за все, йдеться про дослідницьку позиційність, яку жодним чином не прибрати з якісного дослідження. Утім, дослідницька позиційність є навіть не стільки обмеженням якісного дослідження, скільки взагалі його умовою.

У процесі включеного спостереження і написання польових нотаток не можна забувати про репрезентацію та процес вибору того, що нотується. Усвідомлення та рефлексія з цього приводу є необхідною. Польові нотатки – це форма репрезентації⁴, адже спостережувані події, люди і місця зводяться до письмових звітів, предмет і спосіб фіксації спостережень формує аналіз. Письмо є частиною процесу творення знання про місце, людей чи спільноту.

Особистих упереджень сповнені не лише записи, але й висловлення інформантів, зокрема в експертних інтерв'ю. Тут варто пам'ятати, що матеріал, який з'являється в результаті інтерв'ю є співконститутивним – себто не належить

---

⁴ Ми обираємо те, що хочемо записати, і ігноруємо інше, оскільки не можемо описати в кожній деталі все, що спостерігаємо.

повністю респонденту, а натомість є результатом його взаємодії з інтерв'юером. Думки респондентів не є інваріантними, вони радше пристосовані до конкретного співрозмовника, до соціального середовища, в якому відбувається інтерв'ю, і до рамок, які інтерв'юер накладає на обмін думками (Gobo, 2008, p.191-198).

Етнографічна методологія вимагає від дослідника водночас залученості та відстороненості (когнітивної дистанції). З філософської точки зору, цього балансу неможливо досягти, оскільки суспільство так влаштоване, що цілі наукового та емпатійного розуміння (доступу до смислів) в принципі є конкурентними. Неможливо повноцінно бути науковцем і учасником досліджуваного поля водночас (Gobo, 2008, p. 6-7).

Включене спостереження пов'язане зі ще одним парадоксом, описаним італійським антропологом Дюранті: чим глибше етнограф занурюється в досліджувану соціальну реальність і переймає способи поведінки та інтерпретації дійсності, подібних до тих, якими послуговуються суб'єкти, яких він вивчає, тим більше їхня поведінка та відносне бачення світу здаються йому природними, а отже, складними для аналізу. Утім, з практичної точки зору, повна емпатія неможлива. Якраз постійні роздуми, ведення нотаток, запитання, фотографування, транскрибування та інтерпретація і не дають повністю з'єднатися із суб'єктами досліджуваного поля (1992, p. 20 як цит. у Gobo, 2008, p. 7). Тож одночасне перебування всередині і поза контекстом є цілком нормальним атрибутом ролі дослідника.

Наведені обмеження, на які варто зважати і постійно тримати в голові, тим не менш, не відміняють плідного аналізу соціальних процесів на двох центральних київських площах, з яким можна ознайомитися в наступному – завершальному – розділі роботи.

РОЗДІЛ 3.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА МИХАЙЛІВСЬКІЙ ПЛОЩІ ТА МАЙДАНІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Унаслідок процесу кодування зібраних даних вдалося зрештою прийти до формування набору найважливіших кодів, які були концептуально згруповані у три аналітичні категорії: семантика простору, комеморативні практики та функціонування простору. Ці категорії, яким присвячено відповідні підрозділи, і формують систематичний виклад знахідок цього дослідження.

3.1. Семантика простору

Кожна значуща символічна риса простору, яка колись була йому притаманна, залишає певний слід. Семантика публічного простору означає нашарування різних контекстів і співіснування смислів, які були породжені цими контекстами. Аналізуючи сучасні соціальні процеси, які відбуваються в межах Михайлівської площі та Майдану Незалежності, я аналітично вбудовувала свої спостереження в історичний контекст цих просторів.

3.1.1. Символічний ландшафт. Простір ніколи не буває нейтральним, особливо, коли йдеться про дві центральні київські площі з дуже ємним історично-символічним навантаженням.

Михайлівська площа розташовується у верхньому місті (київському акрополі) і є нерозривно пов'язаною із собором, ім'ям якого і названа. Тобто це насамперед релігійна площа. Спорудження Михайлівського Золотоверхого монастиря датується початком XII століття (на той момент Свято-Дмитрівський монастир), тому місце є дуже історично значущим. Простір обростає додатковим символізмом в очах містян також через свою назву – на честь Архангела Михаїла, який вважається покровителем Києва і який зображений на гербі міста. До речі, цей же символ присутній і на Майдані Незалежності на муляжі Лядських воріт, спорудженому у 2001-му році в ході загальної реконструкції Майдану.

Однак в контексті цієї війни чи не найбільшого символічного значення площі надає той факт, що ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря було демонтовано в 1930-х роках радянською владою в рамках атеїстичної політики, а також з метою облаштування на тому місці Урядового центру. Одну із запроєктованих будівель було зведено на місці Трьохсвятительської церкви (зараз там розташовується Міністерство закордонних справ), а другу будівлю, яка мала постати замість монастиря, звести не встигли. У 1937 році площу з Михайлівської було перейменовано на Урядову. Згодом назва ще не раз змінювалась: 1961 року – Радянська, 1977 – Калініна, а 1991-го – повернули Михайлівську. У 1933 році біля муру монастиря встановили пам'ятник жертвам Голодомору, у 1996 році – відновили скульптурну композицію пам'ятника княгині Ольги, а протягом 1998-2000 років відновили і основну компоненту простору – монастир (Ломачинська, 2015, с. 45). Повернення цього публічного простору до його первинного вигляду мало ознаменувати звільнення від значень, приписаних простору Комуністичною партією. Однак звільнитися від них повністю неможливо, адже вони вже складають той семантичний шар, на який і накладається нова політика – політика оскарження рішень радянської влади. І тепер Михайлівський монастир – не просто історична пам'ятка, а *відновлена* історична пам'ятка. Таким чином, простір набуває для містян нових символів: до релігійного додається ще й національний, який особливо загострюється сьогодні, у часи російської війни проти України.

Майдан Незалежності, у свою чергу, семантично відмінний, а водночас і тісно пов'язаний з Михайлівською площею. Майдан, на противагу Михайлівській площі, оформився лише наприкінці XIX століття, коли Хрещатик наскрізною ниткою, на яку було нанизано і Майдан, з'єднав три до того розділені частини Києва – Верхнє місто, Поділ та Печерськ (Кондель-Пермінова, 2021, с. 21), а обрисів такої площі набув аж після Другої світової війни, під час якої було зруйновано будівлю Думи. Розташовуючись біля підніжжя київського акрополю, Майдан відіграє у місті роль афінської агори як центру громадського життя і збору усіх громадян; як місця політичного висловлення і політичної видимості.

Як пише Наталія Кондель-Пермінова, Майдан почав виявляти свої риси громадського форуму на початку ХХ століття під час революційних подій 1905 року (2021, с. 26). За радянських часів до ідейного навантаження Майдану додалася його роль головної площі країни. Як ми розуміємо із теоретичного викладу у першому розділі, у ті часи функція простору як громадського форуму носила суто номінальний характер, дисиденти на ній не збиралися.

З моменту розгортання Революції на граніті 1990-го року площа почала повертати собі втрачену за радянських часів семантику спротиву, стаючи надалі сценою і для інших масштабних акцій громадської непокори. Разом з тим, простір на той час все так само вмщував у собі роль головної площі країни у розважальному та комерційному сенсах. Підхід урбаністичної і культурної централізації та ієрархізації просторів, характерний інституційному дизайну Радянського Союзу, не стерся з отриманням незалежності, він знаходить своє відлуння у просторі й досі, на цей аспект в експертному інтерв'ю звертає увагу, зокрема, Антон Лягуша. За час свого існування площа так само, як і Михайлівська, встигла приміряти багато назв – Хрещатицька, Думська, Радянська, Калініна, Жовтневої революції і, зрештою, Незалежності.

Цікаво, що в різні моменти радянського часу ці дві площі носили однакову назву – площа Калініна. З часів незалежності вони спільно вмщували в собі національно-патріотичний наратив. Однак справжньої семантичної пов'язаності, на мою думку, ці площі набувають тоді, коли обидві проходять процес ресемантизації, породжений Революцією гідності і початком війни.

3.1.2. Ресемантизація простору. Варто зазначити, що під ресемантизацією я розумію не повне оновлення значень в просторі, (як я вже зазначала вище, це неможливо, на мій погляд), а нашарування нових, інших домінантних значень. Михайлівський собор набув нового звучання пізньої осені 2013 року, коли став прихистком для студентів-протестувальників, відносно яких з боку державного режиму застосовувалися насильницькі методи придушення повстання. Майдан тим часом слугував основною ареною революційних подій, наслідком яких стали численні вбивства громадян безпосередньо в цьому просторі. Відповідно, такі

трагічні події суттєво змінили характерні для простору практики. Наприклад, до 2014 року головна ялинка країни (ще один атрибут радянського спадку) та усі супутні святкувальні звичаї відбувалися на Майдані, а після революції їм відвели простір Софіївської площі. Таке рішення стало одним з найпомітніших маркерів зміщення акцентів у просторі. Майдан Незалежності «передав» свої розважальні риси іншим просторам, отримавши для себе нове домінантне значення – меморіальне. Варто сказати, що це відчутним чином послабило згадану раніше спадкову рису ієрархізації просторів, адже таке перенесення практик актуалізувало інші простори міста.

Меморіальна складова є характерною традиційною тяглістю для Михайлівської площі (принаймні з часів незалежності), на момент революції і початку війни там вже було споруджено пам'ятник жертвам Голодомору, був актуалізований символ російських злочинів і українського національного відродження, про який йшлося в минулому пункті. Тож комеморативну функцію, присвячену подіям, які започаткував 2014 рік, Михайлівська площа та Майдан Незалежності взяли на себе разом, це і стало їхнім спільним семантичним знаменником. Разом із розвитком комеморативної складової у цих просторах загострюється функція конструювання колективної/національної ідентичності, оскільки під час здійснення комеморативних практик, які певною мірою перегукуються із релігійними ритуалами, учасникам дійства нагадують про їхній зв'язок із нацією та її символічними наративами.

Якщо говорити про ресемантизацію цих просторів з моменту розгортання повномасштабного вторгнення у 2022-му році, то нових домінантних наративів ці простори не набули, відбувається радше посилення акцентів, які були розставлені в цих просторах у 2014-му році. У цій думці сходяться й експерти в проведених для даного дослідження інтерв'ю. Однак нові події все одно накладають на ці площі відчутний відбиток, який полягає вже безпосередньо в комеморативних практиках, розгляду яких присвячений наступний підрозділ.

Загалом у Михайлівській площі та Майдану Незалежності дуже різна історія і дуже різний вік, до певного моменту була така ж різна ідейна

навантаженість. Утім, тепер вони, спільно вмістивши в себе смисли війни та революції, стали оповідачами нового національного нарративу. Причому вміщувати доводиться багато сенсів, інколи ціннісно конфліктних: як-от, наприклад, дуже близьке просторове сусідство стихійного меморіалу з прапорцями, які символізують загиблих на війні, та аніматора в костюмі якогось звіра, який фотографується з дітьми та туристами. Майдан все ще залишається нанизаним на центральну київську вулицю, яку практично неможливо оминати; це все ще місце відпочинку, зустрічей і веселоців, зокрема молоді. А на Михайлівській площі інсталяція розбитої російської техніки слугує у певному сенсі атракціоном.

3.2. Комеморативні практики

У процесі відслідковування соціальних процесів на досліджуваних площах стало зрозуміло, що центральне місце серед цих процесів зараз посідають комеморативні практики. Вони є ключовою рисою Михайлівської площі та Майдану Незалежності на сьогодні. Почати цей підрозділ слід з одного із найпримітніших візуальних акцентів простору – стихійних практик меморіалізації.

3.2.1. Стихійна меморіалізація. Комеморативна мова Михайлівської площі та Майдану Незалежності є головним чином стихійною. Ті комеморативні практики, які інституціоналізувалися, все одно так чи інакше впливали зі стихійних і, зрештою, знову набували їхніх рис.

Як це, наприклад, відбувається зі стіною пам'яті біля Михайлівської площі. До повномасштабного вторгнення на стіні розміщувалися пластикові банери із надрукованими на них фотографіями загиблих у ході антитерористичної операції на сході країни. Після 24 лютого 2022 року до стіни почали масово додавати все нові й нові фотографії загиблих, внаслідок чого стіна виявилась ущерть заповненою. Деякі фотографії можуть повторюватися, оскільки прийти вшанувати пам'ять можуть як родичі, так і друзі загиблих, не зговорюючись.

Додавання нових світлин носить суто стихійний характер, ніхто не веде їм рахунок. Стіна використовується доволі хаотично, оскільки люди вишуковують бодай трохи вільного місця, куди можна було б приклеїти світлину. Окрім фотографій, вшанування пам'яті здійснюється за допомогою й інших атрибутів – живих квітів, стрічок, прапорців, лампадок зі свічками, подекуди навіть маленьких іграшок.

Рис. 3.1. Стіна пам'яті біля Михайлівської площі.

Рис. 3.2. Комеморативні атрибути під стіною пам'яті біля Михайлівської площі.

Дуже примітно, що свічки в лампадках здебільшого запалені, а квіти біля стіни – винятково живі і свіжі, і йдеться не лише про букети, а й про поминальні вінки. Зів'ялих квітів мені не траплялося, що свідчить про постійну присутність близьких людей загиблих в цьому просторі. Мені вдалося, що в цьому квітковому комеморативному аспекті захиті важливі речі. Наприклад, може йтися про наявність певного неписаного коду належного вшанування пам'яті біля цієї стіни, згідно з яким штучні квіти суттєво програють живим. Ніхто не наважується принести штучні квіти, тому що тоді пам'ять людини, якій їх принесли, буде менш вшанованою, ніж пам'ять решти загиблих, чий світлина зберігає стіна. Крім того, живі, свіжі квіти можуть бути символом живої пам'яті і свіжої рани. Це останнє міркування підкріплюється тим фактом, що все ж таки стіна рясніє численними атрибутами меморіалізації передовсім у другій своїй половині – там, де вшанується пам'ять полеглих після розгортання повномасштабного вторгнення. Такі міркування про квіти настановлюють на паралелізацію меморіальних практик цього простору із практиками,

притаманними кладовищам – поминальні вінки, лавочки, розміщені навпроти фотографій; а головне – свіжі квіти потребують того, аби їх регулярно змінювали, і цей аспект співвідноситься із практикою догляду за могилою. Утім, кладовищам якраз характерні штучні квіти, а не живі. Так чи інакше, вулиця вздовж стіни пам'яті таки набуває ролі своєрідного цвинтаря в середмісті, що підсилюється спейсингом: стіна меморіалу – це стіна Михайлівського собору, таке співконституювання особливо відсилає до кладовища.

Майдан Незалежності також містить у собі компонент, який носить характер міського цвинтаря, хоч і досить відмінного від стіни пам'яті, але не менш характерного. На перший погляд може здатися, що йдеться про Алею Героїв Небесної Сотні, але насправді в цьому просторі непомітно «виріс» зовсім інший меморіал, який має всі основні риси кладовища – стихійний меморіал з прапорцями перед стелою побік консерваторії. Це саме той меморіал, який чи не єдиний візуально помітно змінював простір після 2022 року. Він починався зі спорадичних встановлень маленьких прапорців, які символізували загиблих на війні; розташовується на одній із найбільш видимих точок на площі. Від моменту повномасштабного вторгнення меморіал почав поповнюватися прапорцями дуже високими темпами. Протягом останнього року за цим стихійним меморіалом можна було помітити формування певної структури. Якщо придивитися пильніше, можна помітити, що ця структура якраз і є втіленням основних рис цвинтаря. Впадають в око протоптані стежки, які відображають траєкторію руху цим меморіалом, яка, у свою чергу, рамкує його, надаючи просторових обрисів кладовища. Є досить чітко окреслені вхід, вихід і всі необхідні повороти, аби дістатися ділянки з прапорцем і світлиною, які вшановують ту чи іншу людину. Простір сегментовано за різними принципами – десь, наприклад, концентрується пам'ять про полеглих бійців конкретної бригади, десь – про іноземців тощо.

Друга суттєва деталь стосується поведінки людей, котрі заходять в цей простір. Важливо уточнити, що йдеться саме про людей, які переступають межу меморіалу і опиняються на цьому цвинтарі, а не про людей, які проходять повз.

Людина, котра переступає окреслену межу, зазвичай йде предметно вшановувати пам'ять конкретної людини, а не просто розглядає меморіал; її поведінка в цьому окресленому просторі дуже нагадує загально прийняту поведінку на кладовищі: вона рухається стежкою, чітко знаючи орієнтири місця вшанування пам'яті людини, до якої вона прийшла, дорогою вона розглядає простір (ймовірно, на предмет появи нових прапорців), несе квіти, порається біля своєї ділянки, інколи замінює вицвілий прапорець на новий. Люди, які не мають наміру вшановувати пам'ять когось конкретно, як правило, споглядають меморіал осторонь, не перетинаючи межу. І це також для мене видається таким аспектом, який підсилює паралелізацію із кладовищем.

Рис. 3.3. Жінка споглядає стихійний меморіал на Майдані.

Рис. 3.4. Жінка з квітами прямує стихійним меморіалом на Майдані.

Проте громадські меморіали все ж не тотожні кладовищам, оскільки перші не просто відкриті для відвідування, а навіть активно запрошують незнайомців, поєднуючи в собі простір для скорботи й особистих роздумів з одного боку та потенціал до громадської активності та діалогу – з іншого. Цей другий бік виявляється ключовим, оскільки закликає не лише пам'ятати жертв, а й має шанс стати частиною ширшої дискусії, яка допомагає громадянам примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок із сьогоденням і майбутнім (Brett, Bickford, Ševčenko, & Rios, p. 6). Поява стихійного меморіалу сигналізує про ретельно продуману інвестицію в публічну демонстрацію пам'яті про загиблих, яка залучає інших – знайомих і незнайомих людей. Здебільшого характер таких меморіалів свідчить про те, що людина була пов'язана з цим місцем, і пам'ятають її як частину цього місця. Чимало меморіалів імпліцитно виражають бажання надати затишку і краси місцю (Kellaher & Worpole, 2010, p. 164).

З одного боку, стихійна меморіалізація як низова ініціатива найближча до відтворення справжніх подій у просторі і за рахунок цього часто розглядається

як найбільш чутлива. З іншого ж – у контексті досліджуваних площ виникають певні труднощі із таким підходом. Ключова проблема полягає у меморіальній сегрегації – цей термін в інтерв'ю вживає Антон Лягуша і зазначає: *«Існує певна, я би сказав, ієрархізованість героїв, в кого гучніший голос, тих більше пам'ятають, що, на мій погляд, не допустимо»*. Згадані внормовані практики стихійної меморіалізації потребують догляду (приміром, замінити вицвілий прапорець чи вицвілу світлину, принести квіти), аби це зробити, близьким загиблих потрібно перебувати у столиці. Якщо ж вони живуть далеко, світлина їхньої близької людини буде в значно гіршому стані, аніж сусідня, і загалом відведене місце вшанування пам'яті буде менш доглянутим, аніж сусідні. Тут вкотре відлунює вже згадана спадкоємна радянська риса централізації та ієрархізації просторів, коли столиця концентрує у собі головні сцени для масових ритуалів вшанування пам'яті. Цю проблему можна було б вирішити додаванням нових інституціоналізованих комеморативних практик, але це відсилає нас до наступного пункту, у якому йтиметься про рішення влади у контексті меморіалізації.

Завершуючи тему стихійної меморіалізації, важливо згадати аспект, на який звертає увагу Оксана Довгополова в інтерв'ю. Результати стихійних комеморативних практик – надзвичайно чутливі елементи простору, як у значенні їхньої крихкості та вразливості перед навколишнім середовищем, так і в значенні почуттів людей, які до цих практик вдаються. Тож руйнуватися чи модифікуватися вони мають лише природним чином. Цінно також документувати, фіксувати на фото та відео стихійні меморіали, оскільки вони є дуже нестабільними, але дуже багато можуть розповісти про простір.

3.2.2. Ініціативи влади. При спогляданні Михайлівської площі і Майдану Незалежності найбільше питань викликають комеморативні задачі, які сьогодні ставить перед цими просторами влада. Парадоксально, однак попри характерну для нашого інституційного дизайну ієрархізацію просторів, саме на Майдані – головній площі країни і до того ж місці, де безпосередньо проходили трагічні події революції – немає повноцінного меморіалу Небесній Сотні, меморіалу як

цілісної розповіді про це місце. Водночас повноцінні меморіали, присвячені вшануванню пам'яті людей, розстріляних на Майдані, споруджено в інших містах, наприклад, у Вінниці, Львові, Дніпрі. На Майдані навколо стели та поблизу будівлі головної пошти розташовані розрізнені інсталяції з фотографіями та інформацією про події революції, а також є стихійні меморіали. Однак ці елементи не враховують і не відображають всього семантичного нагромадження революційного та воєнного контекстів, які обвалилися на це місце, а отже, такі елементи недостатньо ємно комунікують з містянами. Внаслідок цього не відбувається належного всебічного осмислення простору.

На Михайлівській площі розміщена розбита російська техніка, яка також викликає певні питання в контексті комеморативних задач. Її демонстраційна цінність була цілком зрозумілою на початку повномасштабного вторгнення, однак зараз одна з основних її ролей у просторі – атракціон.

Найгостріше в цих публічних просторах проявляється відсутність владної ініціативи до переосмислення просторів, до широкої дискусії щодо нових комеморативних практик, до розробки цікавих ідей. На це звертають особливу увагу експерти в інтерв'ю. Нові ідеї дуже потрібні, оскільки люди стикаються з власною відповідальністю за підтримку пам'яті, аби та залишалась живою. Свілана Шліпченко в інтерв'ю зауважує, що відповідальність цю не можна перекласти на канонічний монумент, який не є надійним резервуаром пам'яті без ритуалів, які, у свою чергу, вже теж вихолощуються. За відсутності дії з боку влади люди вдаються до стихійної комеморації, а держава зі свого боку просто апропріює народну комеморативну практику і вписує її в дипломатичний протокол, що наглядно прослідковується на Михайлівській площі.

Взагалі Міністерство закордонних справ є значущою семантичною складовою простору Михайлівської площі. Завдяки присутності міністерства поряд із площею вона за сьогоднішніх обставин стає своєюрідною експозицією для іноземних очей, біля техніки досить часто знімаються англійські репортажі. Прогулянка вздовж стіни пам'яті – усталений маршрут, яким українські високопосадовці ведуть приїжджих амбасадорів. І хоч демонстрація наслідків

війни на іноземну аудиторію критично важлива, такі політичні ритуали вкупі із відсутністю широкої прозорої дискусії щодо комеморативних політик в публічному просторі проявляються як інструменталізація пам'яті. Під інструменталізацією пам'яті в цьому контексті я зокрема розумію спрямування до єдиного способу комеморації, певної канонічності, прямолінійності, яка не допускає багатозначності у прочитанні та взаємодії з меморіалом.

Помітно, що процес вироблення комеморативної мови, яка була б зрозумілою, близькою і всеохопною, – дуже тривалий і складний, і зараз він не рухається, не маючи шансу просунути без ініціації плідних широких дискусій.

3.3. Функціонування простору

Останній підрозділ присвячено функціонуванню простору – аналітичній категорії, яка синтезує у собі розкриття попередніх двох, додаючи до цього ряд примітних ілюстрацій поведінки містян у просторі.

3.3.1. Дизайн простору. У цьому пункті я головним чином зосереджуюся на просторовій організації площ, яка, у свою чергу, відображається на соціальних процесах.

Примітною рисою Майдану є те, що деякі ділянки площі внаслідок дуже невдалого планування залишаються спустілими і жодним чином не заохочують людей до взаємодії з ними, хоча з огляду на задумку планувальників, ці ділянки несуть важливі повідомлення відвідувачам простору. Маються на увазі муляж Лядських воріт та Монумент Незалежності (стела). Впродовж включених спостережень, які регулярно тривали декілька місяців, жодного разу не було зафіксовано, щоб хтось пройшов крізь ці ворота і подивився, що написано на меморіальній гранітній плиті. У цьому немає нічого дивного, оскільки цей пам'ятник, який імітує Лядські ворота, виглядає чужорідно і недоречно, стоячи обіч основної вісі площі і зовсім не вписуючись у простір. З іншого боку, зараз досить складно будь-що органічно вписати в простір Майдану, який після реконструкції 2001-го року став еkleктичним полотном. Меморіальна плита в

арці воріт носить характер канонічної, прямолінійної комеморативної мови гранітних пам'ятників, але від цього її посил не стає зрозумілішим, у цьому випадку – радше навпаки. Загалом такий спосіб меморіалізації вже не працює в цьому просторі, тож справді необхідні свіжі підходи, які можуть народитися лише в суспільній дискусії, про яку я вже згадувала в минулому підрозділі.

Рис. 3.5. Пам'ятна гранітна плита під «Лядськими воротами» на Майдані.

Ситуація зі стелою схожа: жодного разу не було помічено людей, котрі підіймалися б по сходах на постамент стели. Навколо цього монументу розміщені стенди, які є одним з декількох розрізнених комеморативних елементів на цій площі, і туди відчутно рідко заходять люди. Це свідчить про суттєву непродуманість простору і все більше поглиблення цієї проблеми у

зв'язку із нашаруванням нових символічних контекстів у просторі і збільшенні невідповідності між його семантичним навантаженням та дизайнуванням.

Рис. 3.6. Монумент Незалежності, оточений меморіальними стендами на Майдані.

Ще одним цікавим аспектом просторової дезорганізації Майдану є торговий центр «Глобус», вірніше, його вплив на функціонування та сприйняття площі. Окрім комерціалізаційних та естетичних вимірів впливу торгового центру на простір, мою дослідницьку увагу привертає той факт, що через ряд архітектурних рішень, застосованих до «Глобусу», площа цілком зовсім не проглядається (йдеться про парний бік Хрещатику). Крім того, торговий центр прямо під площею створює своєрідний розрив простору: певна кількість відвідувачів простору є видимою (вони перебувають зверху на площі), але ж інша частина – прямо під землею, її можна розгледіти лише крізь скляний купол. У цьому світлі напрошуються міркування про модифікацію семантичної ролі Майдану як агори і, зрештою, як класичного публічного простору, основними цінностями якого є політична видимість та соціальна взаємодія. Утім, це

спостереження не є надто важливим для нашого дослідження, оскільки не стосується змін, яких набув простір під час воєнного контексту.

У Дизайнуванні Михайлівської площі теж з'являються певні питання, пов'язані з інсталяцією техніки. Як зауважує Анна Осипчук: *«Техніка, на мій погляд, – це суто функціонально-утилітарна, виставкова компонента, не меморіальна»*. Тобто ця інсталяція не переозначає простір в семантичному сенсі, але впливає на функціонування. Розбита російська техніка своїми смисловими навантаженнями та візуальною складовою може викликати доволі сильний емоційний відгук (саме зараз, коли війна ще не дистанційована в часі), і, за великим рахунком, вона на це і спрямована. Однак ця техніка не обмежена жодним кордоном, переступивши який людина ухвалювала б для себе рішення пережити цю емоційну реакцію. З одного боку, контекст війни може нормалізувати різні емоційні стани і змушувати до зіткнень з будь-якими моторошними видовищами. З іншого боку, якщо говорити про меморіальну культуру і продумане дизайнування меморіального простору, то все ж таки порушується етичне питання щодо демонстрації цієї техніки у наявних рамках. Особливо зважаючи на те, що Михайлівська площа є центральним транзитним простором, який часто дуже незручно оминати. Цей етичний аспект згадували також у своїх інтерв'ю Лоріна Федорова та Антон Лягуша.

З викладеного вище можна виснувати, що належне осмислення і розуміння того чи іншого простору залежить від його інфраструктури. Просторова організація має враховувати всю семантичну багатшаровість місця, особливо, коли меморіальний компонент є домінантним шаром. Великі обсяги пам'яті вимагають розвиненої інфраструктури. В обох досліджуваних площ виявляються певні проблеми з просторовою організацією, однак саме Майдан Незалежності потребує фундаментального перегляду своєї інфраструктури.

3.3.2. Код поведінки в просторі. Ресемантизація просторів суттєвим чином впливає на поведінку людей в ньому. З нашаруванням революційного та

воєнного контекстів люди, не зговорюючись змінили свій код поведінки в межах досліджуваних площ.

Одне з важливих спостережень полягає в тому, як люди інколи справно притримуються неписаних правил, і водночас порушують правила, чітко і прямо прокомуніковані. Наприклад, на Майдані Незалежності є місце, яке дуже любляють підлітки, – сходи побік скляної пологої стіни «Глобусу» за стелою⁵, в цьому просторі вони здебільшого відтворюють загальну поведінкову модель, яка притаманна підліткам – сміються, розмовляють, щось п'ють, намагаються справити враження одне на одного. Але є одна ключова риса, яка вирізняє поведінку підлітків у цьому просторі – вони не слухають музику і розмовляють негучно. Інша ситуація – аркуші картону, приклеїні до танків, виставлених на Михайлівській площі, із заборною вилазити на техніку. Це правило порушується систематично як батьками, які дозволили залізити туди своїм дітям, так і підлітками й молодими людьми, які також вирішили залізити.

Така порівняльна ілюстрація відсилає до концепції конституювання простору, викладену наприкінці теоретичного розділу цієї роботи. Правило, прокомуніковане на аркуші паперу, – вочевидь, встановлено кимось з інституційних акторів, відповідальних за виставку, наприклад, Національним військово-історичним музеєм. Однак ці актори не беруть участі в синтезі соціальних благ та людей в межах цього простору, послуговуючись термінами Мартіни Льов (Льов, 2018, с. 58-73). Усталена без їхньої участі повсякденна рутина породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цього простору. Таким чином, вилізання на техніку сприймається цілком легітимно. Аналогічно відбувається і у випадку з підлітками на сходах біля «Глобусу» – процес спейсингу та синтезу відбувався за участі акторів, котрим були неприємні прояви розваг у формі прослуховування музики чи голосного сміху в цьому просторі. Відповідно, тут усталилося правило тиші.

---

⁵ Принагідно додам вслід до вже висловленої у попередньому пункті теми: сходи розташовані дуже близько до стендів, які оточують стелу, проте до стендів предметно підходять вкрай мало людей. Навіть коли люди прямують до сходів, перетинаючи стенди, переважно біля них не спиняються.

Рис. 3.7. Роздруківка «Вилазити на техніку заборонено!» на Михайлівській площі

Рис. 3.8. Молоді люди зверху на розбитому російському танку на Михайлівській площі.

Ще одним доволі цікавим аспектом, виявленим протягом включених спостережень, є спосіб комунікації людей між собою і з простором за посередництва розбитої техніки на Михайлівській площі. Можна помітити, що техніка буквально щодня збагачується новими написами й символами: хтось покладе гілочку бузку в салон спаленої машини, а хтось наліпить на неї лейкопластир. Насамперед за допомогою написів люди сублімують свою ненависть за злочини окупантів, про що свідчить абсолютна більшість написів на зразок «За Маріуполь», «За Гуляй-Поле». Окремого трагічного символізму простору надає видиво спаленої машини, ущерть всіяної такими написами, ніби спалення її одної є помстою за всі так чи інакше постраждалі українські населені пункти. Іншою провідною темою виписувань є тріумфальні, глузливі і погрозові звернення до росіян. Також я виділила і третій тип послань, які можна назвати традиційними і незалежними від контексту, – «Тут була Каріна» – які загалом часто зустрічаються нашкрябаними на деревах в парку або на дверях

шкільних вбиралень. Посеред інсталяції розміщена ракета, також повністю обписана згаданими типами повідомлень. Можна припустити, що практика залишати написи на об'єктах цієї інсталяції почалася саме з ракети, оскільки за роки повномасштабного вторгнення відкрився новий моторошний спосіб комунікації між людьми з воюючих країн – послання на ракетній зброї, яка спрямована нищити. Однак це лише запропонований мною напрямок для міркувань, точних спостережень з цього приводу дослідження не покриває.

Рис. 3.9. Російська ракета в центрі інсталяції з технікою на Михайлівській площі.

Рис. 3.10. Написи на розбитій російській машині на Михайлівській площі.

Рис. 3.11. Написи на розбитій російській техніці на Михайлівській площі.

Можна припустити, що ці три типи висловлень здебільшого характерні для різних категорій людей у просторі. Проте не маючи підстав робити якісь глибші судження, я можу просто виснувати те, що всіх людей, які беруть до рук маркер і ухвалюють для себе рішення втрутитися в цей простір, об'єднує відмінність від тих, кому навіть на думку не спадало, що можна повзаємодіяти з цими просторовими елементами. Ці послання ймовірно мають якийсь потенціал відображати ставлення як до простору, так і до воєнного контексту. Однак точно зрозуміло лише одне – у людей є інтенція втручатися в простір, взаємодіяти з ним, залишати свій відбиток. Поява техніки додала новий акцент Михайлівській площі, яка тепер затримує містян у своїх межах надовше.

3.3.3. Комодифікація пам'яті. Насамкінець висвітлення знахідок дослідження варто приділити увагу останньому значущому, на мій погляд, спостереженню. Ресемантизація площ після 2014 року означила посилення комерціалізаційної функції в контексті продажу національно-патріотичної символіки. Наприклад, на Майдані прямо обіч стихійного меморіалу з

прапорцями стоїть ятка, де можна купити прапорець. Унормований принцип, який полягає в тому, що для вшанування пам'яті потрібно піти і купити прапорець, комусь може здатися неправильним, утім, такий стан справ можна назвати просто опортуністичними практиками з боку малого бізнесу, але все ще не комодифікацією пам'яті. Останній термін в цій роботі вжито стосовно, на мій погляд, гострішого процесу, який нижче проілюструю кейсом Михайлівської площі.

З настанням теплих весняних місяців на Михайлівській площі з'явився чоловік, який зі зв'язкою жовто-блакитних, червоно-чорних стрічок та жовто-блакитними прапорцями з самого ранку і до пізнього вечора підловлює людей поміж техніки з проханням взяти пропоновані ним атрибути національної символіки в обмін на донат на армію. Очікувано, що жодної звітності на моє прохання чоловік не надавав, а також просив жертвувати на армію готівкою або перераховувати гроші на особисту картку. Проте найвизначнішим у цій ситуації є те, що чоловік носить військову форму (має шеврон з написом «волонтер»), і це кардинально відрізняє суспільне ставлення до нього від ставлення до людей, які займаються такою ж практикою, але в цивільному вбранні на тому ж Майдані, наприклад. Щоразу, коли я фіксувала в польових нотатках процес пожертви коштів з боку відвідувачів простору цьому чоловікові, це був готівковий донат, який не підривав довіри. За відсутності готівки людям довелося б дізнатися, що гроші можна перерахувати лише на особисту картку, що мало б змусити засумніватися в намірах чоловіка. Один раз мені вдалося почути телефонну розмову цього чоловіка з кимось, кому він скаржився на дуже малу кількість людей на площі, внаслідок чого «робота геть не йде», у відповідь він отримав пораду жвавішого місця. Додаткове зерно сумніву було посіяне, коли цей чоловік в ході нашого етнографічного інтерв'ю зазначив, що є волонтером з 2010 року.

Повертаючись до інструменталізації військової форми, варто відмітити, що люди на площі відповідали чоловіку привітно і щиро, дехто навіть звертався до нього «друзе». Перемовляючись між собою, батьки дітей, котрі полізли всередину танку, зазначали: «Військовий дозволив». Виходить, військова форма

не лише викликає відчуття обов'язку пожертвувати гроші на армію, але і надає авторитетності. Варто відмітити, що чоловік дуже семантично вдало обрав місце, оскільки своєю присутністю у військовій формі він органічно доповнює ландшафт з розбитою технікою, яка провокує доволі багато питань, а з ним простір візуально ніби набуває потрібної інституційної завершеності.

Коли люди жертвують гроші і отримують прапорець, його потрібно кудись подіти, оскільки він їм не потрібен. У результаті такі прапорці, які швидко гниють і вицвітають, опиняються розкиданими вздовж стіни пам'яті, біля пам'ятника жертвам Голодомору, на спаленій російській техніці, засмічуючи простір і не символізуючи справжнього акту пам'яті. Крім того, на галявинці біля сходів, які ведуть у напрямку фунікулера, сформувалась купка з близько тридцяти таких прапорців, її поповнення відбувається згаданим чином. Цікаво, що це накопичення дуже нагадує стихійний меморіал на Майдані (водночас цю купку прапорців складно назвати меморіалом, оскільки зародження її провокувалося не потребою вшанувати чиюсь пам'ять), що свідчить про звертання людей до цього досвіду і, як наслідок, відтворення його і в іншому просторі. А це, у свою чергу, вкотре сигналізує про те, що необхідна широка дискусія, міркування, пошук і генерування нових ґрунтовних способів меморіалізації.

Рис. 3.12. Купка прапорців на Михайлівській площі.

ВИСНОВКИ

Дослідження Михайлівської площі та Майдану Незалежності на предмет трансформаційних процесів, які відбуваються в них у контексті війни, оприявило ряд важливих аспектів.

Перш за все, ці два публічні простори набули семантичної пов'язаності між собою у 2014 році внаслідок подій Революції гідності та початку війни, коли на цих площах відбулося спільне нашарування нових домінантних значень. Для Михайлівської площі меморіальна складова була характерною традиційною тяглістю, а Майдан Незалежності слугував безпосереднім місцем революційних подій; зрештою, площі взяли на себе комеморативну функцію, яка стала їхнім спільним семантичним знаменником. Розвиток цієї функції публічного простору спровокував актуалізацію ще однієї – конструювання колективної, національної ідентичності. З розгортанням повномасштабного вторгнення ці публічні простори не набули нових домінантних наративів, радше посилювалися акценти, розставлені у 2014 році.

Чільне місце серед соціальних процесів, які зараз відбуваються на досліджуваних площах, посідають саме комеморативні практики, і комеморативна мова цих площ – стихійна. Стихійна меморіалізація в межах цих просторів помітно і суттєво паралелізує із практиками, притаманними кладовищам, але водночас не тотожна їм, оскільки стихійні меморіали мають потенціал до громадської активності і шанс стати частиною ширшої дискусії, яка допомагає примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок з сьогоденням і майбутнім. Хоч стихійна меморіалізація як низова ініціатива є найточнішою і найчутливішою у відображенні подій у просторі, все ж у контексті Михайлівської площі та Майдану Незалежності виникають труднощі з таким підходом. Основна проблема полягає у меморіальній сегрегації – вшанування залежить від гучності голосу тих, хто вшановує. Цю проблему могла б вирішити розробка додаткових продуманих інституціоналізованих способів комеморації, однак для цього необхідна широка плідна і тривала дискусія, яка зараз не

ініціюється владою. За відсутності такої ініціативи люди продовжують вдаватися до стихійної комеморації, а держава, зі свого боку, апропріює народну комеморативну практику, вписуючи її у дипломатичний протокол. Це відображено у випадку з Михайлівською площею, де Міністерство закордонних справ є важливою семантичною складовою простору, і, відповідно, стіна пам'яті є усталеним маршрутом, яким ведуть іноземних амбасадорів.

Відсутність владної ініціативи до переосмислення цих публічних просторів виливається у некогерентні комеморативні задачі, які перед цими просторами ставляться. Гострий брак ґрунтовних підходів до меморіалізації оприявнюється зокрема в недоліках дизайнування площ, у першу чергу це стосується Майдану Незалежності. Спустілі ділянки простору, які не заохочують до взаємодії з ними і які водночас є чи не єдиними інституціоналізованими елементами комеморації на площі, свідчать про те, що в просторі геть не відображено все те семантичне нагромадження революційного та воєнного контекстів, яке обвалилося на Майдан. Наявні меморіальні елементи простору недостатньо ємно комунікують з людьми про це місце. Внаслідок цього можуть виникати ціннісні конфлікти, пов'язані з використанням простору, оскільки просторова організація та соціальні процеси є співконститутивними. Проте якщо на Майдані ряд просторових елементів залишається проігнорованим людьми, то на Михайлівській площі інсталяція зі спаленою російською технікою навпаки стала тим акцентом у просторі, який затримує людей в ньому і навіть заохочує до нових способів комунікації, як між собою, так і з простором. Утім, комеморативна чи, може, функціональна задача, яка ставилася ініціаторами інсталяції, – не зовсім чітка, адже якщо на початку така демонстрація мала загально зрозумілий сенс, то зараз ця техніка відіграє роль своєрідного атракціону.

Процес конституювання досліджуваних просторів в контексті війни виразно відображається у кодї поведінки людей в межах цих площ. Примітним є спостереження за дотриманням людьми певних неписаних правил та порушенням деяких чітко прокомунікованих. Усе залежить від того, якими

акторами були встановлені ті чи інші правила, і чи ці актори брали участь в повсякденній рутині, яка породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цих просторів. Приміром, на Майдані на певних ділянках простору усталилося неписане правило дотримання тиші; а чітко прокомуніковане на табличці правило не залізати на виставлений на Михайлівській площі російський танк – нікого не цікавить.

Наостанок примітною рисою функціонування цих просторів є свого роду комодифікація пам'яті та інструменталізація військової форми (якщо говорити про кейс Михайлівської площі). Поки складно говорити про наслідки таких практик для простору і процесів меморіалізації загалом, але помітно, що ці практики опосередковано втручаються і певною мірою модифікують акти пам'яті, яким є місце в цих публічних просторах. Ця теза проілюстрована способом накопичення на Михайлівській площі прапорців, які зовнішньою ознакою імітують практику, усталену на Майдані, але сутнісно не є меморіалами, оскільки їхня поява спровокована не потребою вшанування пам'яті.

Останнє спостереження знову підводить до думки, що необхідна широка тривала дискусія із залученням багатьох сторін (громадського сектору, експертів з політики пам'яті, людей, близькі яких загинули внаслідок війни, представників державної влади тощо), яка б дозволила підібрати ґрунтовний та когерентний спосіб меморіалізації у цих просторах, врахувавши весь їхній семантичний багаж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гілен, П. (2019). Перформування спільного міста. На перетині мистецтва, політики і громадського життя. У П. Гілен, К. Носко, Б. Філоненко і А. Леонова (Ред.), *Перформування спільного міста* (Я. Стріха, Пер.; с. 23–52). IST publishing.
- Касьянов, Г. (2018). *Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм.
- Кондель-Пермінова, Н. (2021). *Хрещатик – комунікатор між часами*. Київ: Варто.
- Ломачинська, І. (2015). *Монастирі України*. Київ: Балтія-Друк.
- Льов, М. (2018). Конституювання простору. У К. Міщенко & С. Штретлінг (Ред.), *Рухливий простір* (К. Утієвська, Пер.; с. 56–73). Київ: Медуза.
- Тищенко, І. (2012). Експертиза Контрактової площі: польові дослідження соціальних практик. У А. Хвиль та ін. (Ред.), *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії*. Київ: Смолоскип.
https://ua.boell.org/sites/default/files/anatomia_mista_book_2012-11-28.pdf
- Тищенко, І. (2015, 18 лютого). *Що таке міський публічний простір*. Mistosite.
<https://mistosite.org.ua/uk/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir>
- Assmann, A. (2022). (In)visible monuments. What makes monuments controversial? In *Contested urban spaces* (pp. 23–44). Springer International Publishing.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-87505-3_2
- Brett, S., Bickford, L., Ševčenko, L., & Rios M. (2007). *Memorialization and democracy: State policy and civic action*. State Policy and Civic Action, Santiago, Chile. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf
- Darjeva, T., & Kaschuba, W. (2011). Sights and signs of postsocialist urbanism in Eurasia: An introduction. In T. Darjeva, W. K. Kaschuba & M. K. Krebs (Eds.), *Urban spaces after socialism: Ethnographies of public places in Eurasian cities*. (pp. 9–30). Frankfurt, New York: Campus Verlag.

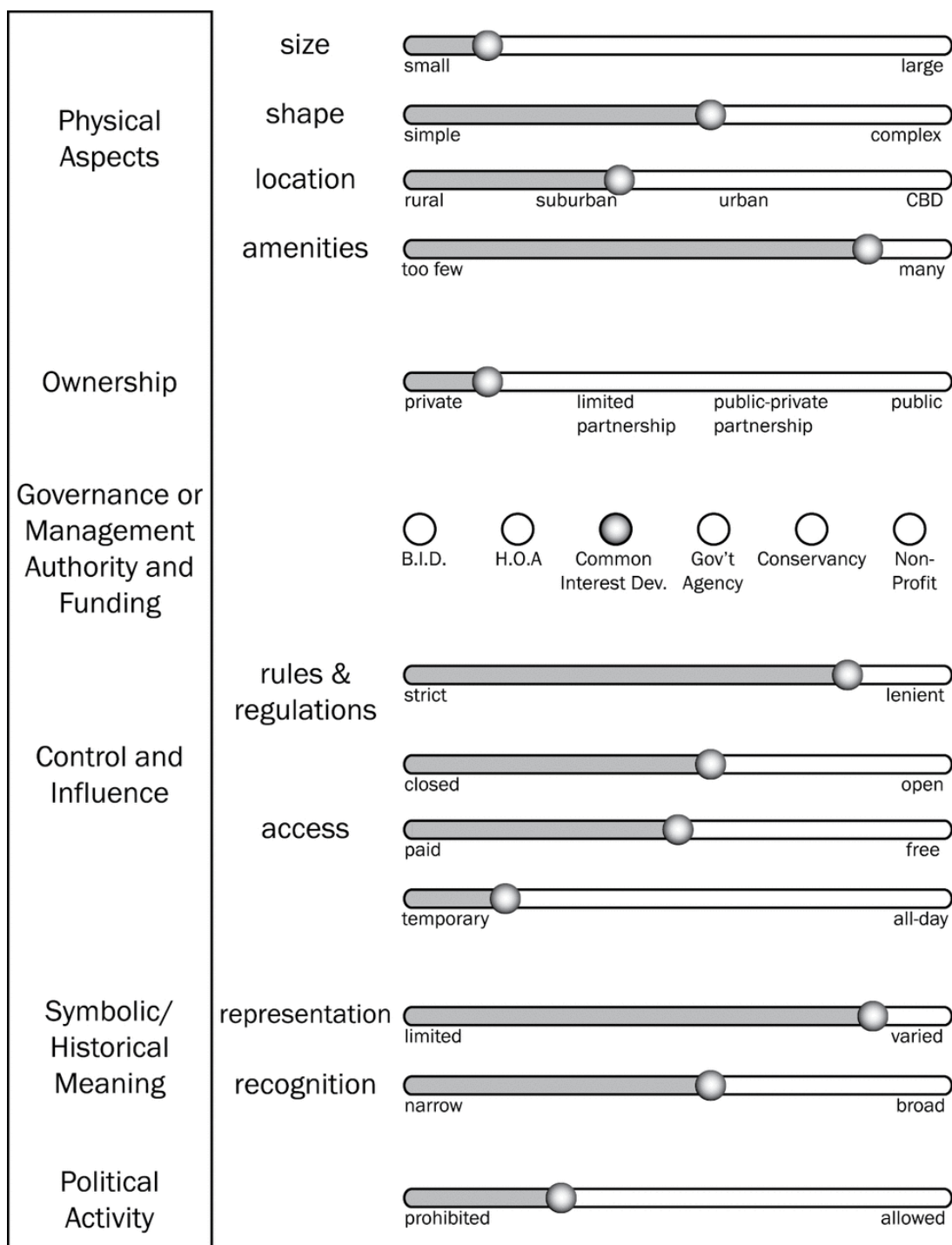
- Debord, G. (1995). *The society of the spectacle* (D. Nicholson-Smith, Tr.). Zone Books.
- Engel, B. (2007). Public space in the «blue cities». In K. Stanilov (Ed.), *The post-socialist city urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism* (pp. 285–300). Springer.
- Gobo, G. (2008). *Doing ethnography (introducing qualitative methods series)*. Sage Publications Ltd.
- Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. (Trans., Lewis A. Coser from *Les cadres sociaux de la mémoire*, and from *La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective*.) The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226774497.001.0001>
- Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). *Ethnography: Principles in practice (3rd ed.)*. London, New York: Routledge.
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41, 179-197.
- Kattago, S. (2009), War memorials and the politics of memory: The Soviet war memorial in Tallinn. *Constellations*, 16, 150-166. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2009.00525.x>
- Kellaher, L., & Worpole, K. (2010). Bringing the dead back home: Urban public spaces as sites for new patterns of mourning and memorialisation. In *Deathscapes: Spaces for death, dying, mourning and remembrance* (pp. 161–181).
- Kohn, M. (2004). *Brave new neighborhoods: The privatization of public space*. London, New York: Routledge.
- Ledin, P., & Machin D. (2018). *Doing visual analysis: From theory to practice*. SAGE.
- Low, S. M. (2000) Culture, politics, and the plaza: An ethnographic approach to the study of urban public spaces in Latin America. In K. D. Moore (Ed.), *Culture–Meaning–Architecture: Critical reflections on the work of Amos Rapoport* (pp. 233–246). <https://doi.org/10.4324/9781315200248-12>
- Low, S. M. (2000). *On the plaza: The politics of public space and culture*. University of Texas Press.
- Low, S. (2023). *Why public space matters*. Oxford: Oxford UP.

- Müller, J.-W. (2002). Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory. In *Memory and power in post-war Europe* (pp. 1–36). Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511491580.001>
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Saldaña, J. (2009). *The coding manual for qualitative researchers*. SAGE.
- Sennett, R. (2018). *Building and dwelling: Ethics for the city*. Penguin Books, Limited.
- Sennett, R. (2021). *Uses of disorder: Personal identity and city life*. London, New York: Verso Books.
- Stanilov, K. (2007). Democracy, markets, and public space in the transitional societies of Central and Eastern Europe. In *The post-socialist city urban form and space transformations in central and eastern Europe after socialism* (pp. 269–283). Springer.
- Sumartojo, S. (2015). National identity and commemorative space: Connections to the nation through time and site. *Landscape Review*, 15(2), 7-18. <https://journals.lincoln.ac.nz/index.php/lr/article/view/804>
- Vermishyan, H., & Michikyan, S. (2020). The transformation of urban public space of Post-Soviet Yerevan: The case of Northern Avenue. *Journal of Sociology Bulletin of Yerevan University*, 11(1, 31), 3–13.

ДОДАТКИ

Додаток А. Шестивимірна схема визначення публічного простору.

Джерело: (Low, 2023).

**Додаток Б. Таблиця співвідношення просторів у площині
публічного-приватного.**

Accessibility	Unrestricted	Fee for service	Membership
Ownership			
Individual		Café, bar	Home
Corporate (profit/nonprofit/cooperative)	Shopping Mall	Theme park, movie theater	Club, church, residential community facilities, office buildings
Government	City streets, plazas and parks	National parks	Bureaucratic headquarters, military bases

Джерело: (Kohn, 2004).

Додаток В. Гайд для напівструктурованого експертного інтерв'ю

1. Чи з початком повномасштабної війни ви помітили зміни у використанні Михайлівської площі та Майдану Незалежності? Якщо так, то якого характеру ці зміни? Чи змістилися акценти, з'явилися нові?
2. Чи змінилися з війною цінності/сенси/значення, які вміщують у собі ці простори?
3. Чи сприяють, на вашу думку, досліджувані простори людській взаємодії?
4. Які, на вашу думку, наративи генерують просторові об'єкти в цих публічних просторах наразі? Хто створює ці наративи?
5. Як співконститууються ці публічні простори та комеморативні практики, до яких в них вдаються?
6. Як взагалі вибір простору для комеморації та типу меморіалу може відображатися на сприйнятті, на способі пам'ятання?
7. Як на цих просторах, на вашу думку, позначається комерціалізація, зокрема торгування національною символікою біля меморіалів?
8. Чи є якісь проблеми у підходах до меморіалізації, використовуваних на Майдані Незалежності та Михайлівській площі?
9. Які є, на вашу думку, найбільш доречні й вдалі підходи до меморіалізації в публічному просторі? Чи можете навести приклади?

Додаток Г. Транскрипт інтерв'ю з Антоном Лягушею

I – Інтерв'юер; Р – Респондент.

I: У своїй темі я не обмежуюся рамками саме повномасштабного вторгнення. Я відслідковую з 2014 року, де починається відлік війни. Чи з початком повномасштабної війни, чи можливо з початком 2014 року, які ви могли би назвати зміни у використанні цих просторів? Чи зміщувалися акценти, з'являлися нові? Тобто, можливо, є якась навіть відчутна різниця з 2022 року, порівнювано з тим, що починалося в 2014 році?

Р: Ну, та, бо 2014 рік – це був простір не війни, а Революції гідності, і цей простір маркувався, і утворювався такий уявний наратив про Михайлівський собор як місце рятування і перебування. І, я би так сказав, така траєкторія революції, тобто площа як траєкторія революції і як маркер певний або атрибут, обов'язковий наративний атрибут революційних змін. І мені здається, саме якраз і 14, і 15, в тому числі. Більш того, очевидно, що площа набувала також змісту окремого 22 січня в момент Дня Соборності. Але знову, мені здається, що там відбувався процес певної ресемантизації. Тобто переозначення цієї площі в контексті саме революції гідності. Тому що, очевидно, що площа як таке, я б сказав би, відкритий експоцентр, або, можливо, навіть звульгаризований в певному сенсі експоцентр військовий, ну, саме після 22-го, коли там почали відбуватись ці постійні виставки військової техніки, і вже потім портрети героїв.

Але також ми маємо говорити про те, що, якщо ми дивимося на ансамбль площовий, стіна Михайлівського собору, вона ж також в якомусь сенсі ресемантизувалась, тому що все починалося з Революції гідності. І мені здається, що тут, ну, я би сказав, що площа – це один з героїв утворення нового національного наративу, прям з героїв, самодостатньо як головний герой.

I: Розумію, як ви вважаєте, взагалі ось вибір місця, де будуть встановлюватись, проводитися ті чи інші комеморативні практики, елементи... він впливає на спосіб сприйняття і відображення історії?

Р: Абсолютно. Я би тут хотів сказати про кілька речей. Я до кінця, я чесно скажу, не можу зрозуміти комеморативні задачі, які ставилися, коли використовували площу. Але очевидно, що місце завжди має значення, ну якщо ми навіть згадаємо Радянський Союз, ми побачимо всю цю централізацію пам'ятників, які локалізовані саме на центральних площах, тому що це місце збору, це місце контролю, це місце масових ритуалів. А що таке комеморативна ритуалізація? Це постійно повторювані практики, які нас привчають до чогось автоматично повторюваного і відтворюваного. Якщо в Радянському Союзі це в тому числі комеморативні практики, які нас привчали до підкорення партійності, до певної ієрархізованості, і так далі, і так далі, то місце завжди важить. Ну і, очевидно, якщо ми беремо Михайлівську, наприклад, площу, це центр міста, це точно туристичний маршрут, і це означає, що це таке... коли ти можеш просто гуляти, гуляти, і ні про що не здогадуватись, і раптом перед тобою картина жахів, ось, очевидно, це тебе поринає.

Тому що, наприклад, ми можемо взяти, не знаю, менш комеморалізоване, але, на мій погляд, більш значуще місце, наприклад, той самий Холодний Яр, куди не всі можуть доїхати, або там парк Ратушного, і це означає, що, очевидно, туди ходять або найближчі, або люди абсолютно свідомо, тобто інтенційно. А тут місце завжди пов'язано: а) з функцією цього місця, б) задачами, які ставить влада в найширшому розумінні терміну «влада» чи «влади», в) з політиками, які формує це місце, в тому числі індивідуальними і державними політиками контролю і не-контролю. І четверте – з інтенційністю, тобто зі свідомістю чи несвідомістю реалізації чогось як місця пам'яті. Вона може автоматично, шляхом народного, демократичного, я це називаю демократична пам'ять, шляхом народного способу утворюватися комеморативні місця, куди люди приносять автоматично квіти, чи щось стає пам'ятником само по собі. А є абсолютно політично свідомо прийняття рішення. Я, до речі, це просто наперед, не розділяю того, що Михайлівська площа перетворилася на публічний музей експонування російської техніки.

I: А от, до речі, так, я про це теж хотіла запитати. Можете зараз більше розкрити свою думку?

P: Ну, так, тому що тут пам'ять стає елементом атракціону. Вона не виконує функції пам'яті як пам'яті про війну. Тобто вона нас не провокує трагедизувати, переживати, а вона скоріша стає елементом розваги, елементом інфотейнменту, елементом атракціону, де ми, гуляючи по центру Києва, можемо... О, заодно я побачу зараз цю збиту техніку. Звісно, що в нас в залежності від настрою, в залежності від компанії, від індивідуального сприйняття, це може якось трошки пригнітити або флешбекнути, або ще щось. Але я категорично проти, щоб місця публічних розваг або... ну при тому, що я, скажімо так, я розумію значущість Михайлівської площі в історії України. Але все одно мені дуже дивно, що вона перетворюється на... Ну, тобто, якби закрили її, розумієте, і там би зробили якийсь відкритий музей, окей, ну, можна було б про щось говорити.

Тобто, коли є заборчик, коли є певний кордон, уявний чи реальний, і я свідомо переступаю через цей кордон, тому що я свідомо приймаю рішення подивитися на техніку, подивитися на портрети, бо мені також не зрозумілий принцип відбору, абсолютно.

I: Угу, а щодо стіни пам'яті на Трьохсвятительській, тобто це має схожий ефект, саме такий спосіб вшанування. Власне, якщо говорити про техніку, вона з'явилася у 2022 році, тобто це вже такий воєнний контекст. Якщо говорити про стіну пам'яті, то це тоді ще виходить революційний контекст.

P: Абсолютно, і це з'являлося якраз як народна практика, але яку апропріювала держава.

І для мене... Я дуже провокативний в цьому, що для мене це виглядає як місце, яке свідомо утворила держава, куди вона водить амбасадорів. Різних політиків, різних послів, різних президентів. Знаєте, таке місце, я би сказав, смертельного ексгібіціонізму: подивіться, скільки у нас загиблих. Але ж проблема і в іншому. Бо тут, окрім всього іншого, виникає страшна проблема соціальної несправедливості простору, соціальної несправедливості

розташування загиблих і фотографій. І що ми з вами знаємо, що вже місце там чи закінчилось, чи закінчується, а люди, на жаль, не перестають гинути, і це означає, що буде несправедливо, коли люди будуть, а інші ні. А з третього боку, мені дуже не подобається радянський, не радянський, канонічний, не тільки радянський, канонічний принцип пам'ятування, чи це прості портрети з надписом, тобто портрети, які мені ні про що не говорять, очевидно, що це людина, очевидно, що в неї є родина, і очевидно, що, можливо, багато хто з родини там щасливий. Вибачте на цьому слові «щасливий», але коротше, що про його рідних пам'ятають, і портрет висить на стіні. Але мене дуже бісить, коли портрети ні про що не говорять. Тим паче ми маємо сьогодні супер круті цифрові технології, це можуть бути наративні історії. Я хочу знати біографію людини, яка загинула для того, щоб я міг тут сидіти і щось говорити, розумієте? Я хочу знати, хто ця людина, чим вона жила до, чому цей українець є таким крутим українцем. Тому що його держава змусила і русня вбила, тобто змусила воювати? Чи людина все кинула, чи людина... Бо це ж, на правду, історія про героїзм. Ми ще героїв не розглядаємо, як, за класичним каноном, як людину, яка зробила щось надзвичайне в надзвичайних обставинах. До цього людина була звичайна. Якась людина X з села, невідомого мені, в ситуації... от до цього вона була умовно ніким, для себе, для всіх, або просто людиною X.

І в ситуації війни ця людина стає героїчна. Чи хотів би я знати цей принцип героїзму, чи хотів би я знати його мотивацію, чи був би це виховний момент, спонукаючий момент? Очевидно так. Чи знаю я цю історію? На жаль, ні. І тому мені видається, що тут скоріше політизується пам'ять, і використовується оцей ефект, візуальний ефект «вау». І це місце перестає бути місцем пам'яті, це місце стає місцем політичних ритуалів.

І: А ось теж схожа історія, саме з цією калькуляцією, навіть не знаю, як це правильніше назвати, якщо ми говоримо про стихійний меморіал з прапорцями на Майдані, наприклад. Вже теж бракує місця, і так само ці прапорці гниють під дією часу. Чи це є якимись симптомом, свідченням того, що місцева влада не бере участь в тому, щоб повноцінно...

Р: Абсолютно. Всі демократичні або народні практики комеморації говорять про те, що люди страшенно потребують різних комеморативних способів. Люди не знають про них. Держава і суспільство не надає... Ось зараз зі студентами робимо, я дуже хочу зробити, атлас пам'яті. Досліджуємо всі неканонічні якраз форми пам'ятування загиблих, там бібліотека в Вінниці, спортмайданчик в Чернігові, ну і так далі, і так далі, і так далі,

щоб потім його видати і дати людям можливість, тим, хто не знає, яким чином великого гранітного пам'ятника...а хто хоче, в кого є бажання якось по-іншому увічнити пам'ять про рідних, вони шукають способу, вони їх не знають, у них немає спеціальних знань, експертності, освіти і так далі. Але вони відчують, що є потреба, і люди таким чином реалізують цю практику. Мають вони на це право? Так, абсолютно, тисяча разів так.

Але питання, чому ця практика реалізується, тому що держава, під словом «держава», я маю на увазі не тільки Офіс Президента, Верховну Раду, держава як в тому числі ОТГ, органи місцевої влади, як і ми з вами в тому числі. Тобто ніхто, особливо ОТГ, не пропонує.. в Тернополі є, ще десь є, але коли ми кажемо про конкретний зараз кейс, ніхто не пропонує якийсь цікавий, хороший, універсальний спосіб комеморації. І почали носити прапорці, але також ми тут бачимо, певно, навіть, я би сказав, меморіальну сегрегацію. Якщо ви ходили і дивилися, ну, наприклад, Азов і Третя ОШБ взагалі окремо, іноземці взагалі окремо, тобто ми тут бачимо не єдність як таку, не всім вистачає також місця,

там люди вже тикають, де можуть. І оця певна, я би сказав, ієрархізованість героїв, що, на мій погляд, не допустимо, тому що тут же інша історія: в кого гучніший голос, тих більше пам'ятають. І це означає, що людина, яка була героєм Х, в якого нікого немає, тобто у рідних яких – маргіналізований голос, її пам'ятають менше. Чи справедливо це по відношенню до загиблих на війні? Для мене, очевидно, ні. Чи думає про це влада? Також, очевидно, ні. І мені вдається, що спосіб вшанування пам'яті в Києві також пов'язаний, за великим рахунком, ще з нашим радянським *longue duree*, тобто з абсолютною централізацією, урбаністичною централізацією, де головне місто країни Київ, де ми не звикли до

того, що кожне місце є самодостатнім, важливим і так далі. І дуже багато якраз тих, хто похований в себе в селах, селищних, містечках, а їхні прапорці стоять тут як ознака того, що ти також є в центрі, і про тебе також в центрі... Знову там, де масовий потік людей, про тебе пам'ятають. На мій погляд, тут зашиито багато чого проблемного. І я здивований тим, що влада досі не запропонувала якось по-іншому. Тобто, розумієте, навіть ці ж прапорці можна зробити по-іншому. Можна зробити у вигляді великого конструктора «Лего» з маленькими пластиковими якимись наліпками, щоб його там вбудовувати. Знову можна зробити цифровий варіант, де ти просто подаєш на сайт міськради прізвище з історією якогось загиблого, і зробити великий екран, який би постійно безупинно пролонговано всі ці тисячі історії, наприклад, показував би. Тут можна думати, можна шукати, можна звертатися до архітектурних бюро, до громадських організацій, які займаються комеморативною політикою, і так далі, і так далі.

Але, якщо серйозно дивитися на ці прапорці, мені вдається, що влада думає, що це візуально гарно. Не впевнений, що це візуально гарно, і, знову таки, це ж паралелізує з місцем, бачимо, що поряд відбувається, там оці наряджені тваринки, де люди заробляють, а хтось заробляє бабки під виглядом того, що начебто на допомогу армії, і ви бачили, можливо, кілька новин про те, що це були просто шулери. Хтось п'є пивас, хтось просто рже стоїть. Ну тобто це нормально, життя триває. Життя і смерть – це рідні сестри, вони завжди поруч, це окей. Але мені не окей, що знову це місце якось особливо не...Ну, короче, і скоро це перетвориться на смітник, тому що частина прапорців вигоріла, розумієте, вони не поновлюються, бо хтось з рідних... один раз у них вийшло доїхати до Києва і встановити прапорець, і він не може його замінювати, і воно вигорівше, негарно виглядає на фоні інших яскравих. Вибачте, неприбрана могила героя, яка виглядає не дуже охайно, не дуже пристойно і не дуже поважно.

І: Ось я спостерігала, мені це кинулося в очі.. Це ось до того, що ось є цей комерціалізаційний елемент. Навпроти цього стихійного меморіалу з прапорцями – ятка, де ці прапорці продаються. Щоб вшанувати пам'ять, потрібно

купити цей прапорець. А на Михайлівській площі це з'явилося відносно недавно. Я побачила це відносно недавно.

Там оця галявинка, невеличка місце, саме по собі там, де трави небагато, біля сходів, які в напрямку фунікулеру ведуть, там з'явилося вже з десятків чи з п'ятнадцять прапорців. Для мене це було знахідкою, бо я звикла, що на Михайлівській...

Р: Я навіть не бачив.

І: Так, це дуже нова для мене була знахідка. І я зрозуміла буквально на наступний день, звідки це. Я побачила, і вже потім в ході своїх включених спостережень, щодня спостерігала, що біля техніки з самого ранку до вечора групи людей продають символіку національну, тобто це і прапорці, і стрічки. Але за донати. І відповідно, ніде не сказано, куди саме, це може бути в загальному «на дрони хлопцям» або «на автівки», будь-що. І коли питаєш, чи є якийсь QR-код, щоб можна було б подивитись, може там банка, наприклад, де буде чітко, прозоро видно...

Р: Або звіти...

І: Так-так. Відповідають: це або на картку, або готівкою. І я спостерігала, як люди взаємодіють, і це, як правило, один чоловік, а він у військовій формі, це дуже впливає на людей, хоча зрозуміло, що військову форму може придбати будь-хто і одягнути її теж може будь-хто, має шеврон «волонтер». І я спостерігаю за тим, як між собою говорять люди, які є відвідувачі цієї виставки цієї техніки, я чую, що вони між собою називають цю людину військовим. І я помітила, що на Майдані, наприклад, до торговців цієї національної символіки ставляться вже з якоюсь такою звичною опаскою, а в цьому просторі на Михайлівському ніби ще ні. І ось, наприклад, ці діти, які лазять по танках, оце, як ви сказали, атракціон, це дуже гарна наглядна люстрація того, що це атракціон.

І я чую, що батьки їхні їм кажуть: ну, військовий дозволив, а «військовий» – це людина, яка продає ці речі. І це мене вразило, і власне, я хотіла запитати вашу думку. Як ви думаєте, як цей, я це називала для себе елемент

комерціалізації, але ясно, що це не зовсім відображає всю суть, тому що тут є ще якісь елементи шахрайства.

Р: Бізнес на крові.

І: Так, ось, бізнес на крові, це ємкий такий термін. На вашу думку, як це впливає на простір і на комеморативний процес? На сприйняття людьми цих комеморативних елементів в просторі, тому що це ніби таке паразитування.

Р: Я, чесно кажучи, не знаю, тут треба думати, як це спливає на сприйняття, але коли у нас відбувається комодифікація пам'яті, або елементи якісь, які супроводжують пам'ять,

певні комеморативні практики чи певний процес меморіалізації стають частиною бізнесу, то, очевидно, на превеликий жаль, ми точно не думаємо про функціонал пам'яті, про її семантичне навантаження, обсяг пам'яті, ми не думаємо про естетику і культуру, а ми думаємо про бабки. І як тільки починаємо думати про бабки, то все інше перестає працювати. Ми з вами можемо згадати Мацієвського і цю всю історію, я забув цю поховальну організацію, яка утворювала цей пам'ятник, маркетингову історію. І це мене дуже лякає, тому що людям не треба пам'ять. Людям треба або бізнес, або люди, які...

У нас дуже багато людей з містичним, міфологічним мисленням, нераціональним, неусвідомленим, які дуже легко, на жаль, ведуться, купують, і вони вважають, що вони зробили певний акт. І інколи, також сьогодні, на жаль, я зараз багато про це думаю, на жаль, зовсім немає літератури з цього приводу. І я думаю, що може я напишу якусь статтю, поки не знаю, як до цього підійти, якраз про акти пам'яті, що дуже часто сьогодні, те, що ми спостерігаємо в Україні... У нас буває одноразова пам'ять, тобто люди роблять щось одноразово, робити акт пам'яті, щоб начебто, знаєте, забрати з себе оцей... я там продонатив, один раз зупинився в 9 ранку, я ще щось зробив. Тобто саме одноразовий акт, як певний легітимний аргумент, що я також пам'ятаю, але ж пам'ять – це не одноразовий акт і процедура. А тут ми якраз говоримо, коли говоримо про комодифікацію, комерціалізацію. Ми кажемо: купив, поставив, а ще ж дуже часто це одночасно стає медіатизованою історією, коли обов'язково це знімається

в тік-точок, щоб всі бачили це, і мені навіть здається, що першочергового якраз є бажання медіатизувати процес, а не зробити сам процес значущим. Тобто, знову, все це говорить про певну ресемантизацію або надання додаткових певних нових функцій, способів, форм і форматів пам'ятування,

де, на жаль, взагалі немає місця думанню про простір, про чистоту простору, про місце пам'яті як таке, про функціонал, про комфортність. Бо пам'ять може бути комфортною і некомфортною в сенсі того, де ти перебуваєш. Я був у багатьох музеях, і дуже страшних, де було дуже неприємно через місце, але дуже комфортно з точки зору інфраструктури.

Бо будь-яка пам'ять, і великі обсяги пам'яті, і великі періоди пам'яттеві, які точно будуть пов'язані з цією війною, вони мають мати розвинену інфраструктуру, чого взагалі у нас немає.

I: Так, розумію. Взагалі ви зазначили про Михайлівську площу, про техніку, яка не працює як повноцінний такий компонент меморіальний. Якщо говорити про Майдан, то ми також не маємо якогось повноцінного меморіалу навіть Небесній Сотні. У нас є стенди біля стели.

P: Так-так, є ситуативні...

I: Власне, пройшло дуже багато років...

P: І навіть вже ж був архітектурний конкурс.

I: Так-так, архітектурний конкурс, сайт якого вже недоступний, і навіть не можна подивитися ці конкурсні проєкти.

P: Проєкти, умови і навіть зміст конкурсного оголошення.

I: Так-так. І от я натикаюся постійно на критику того, що навіть умовно у Львові зробили повноцінний меморіал «Небесній сотні», а в Києві, де безпосередньо відбувалися ці трагічні події, немає повноцінного меморіалу...

P: І у Вінниці гарний кейс.

I: Так. Це цікаво, що на місці безпосередніх подій ще й в столиці, вшанування пам'яті...

Р: Я скажу зараз дуже погану метафору, дуже непристойну, але я страшно не люблю Майдан, тому що він мені нагадує те, що влада київська виробила. І те, як зараз Майдан функціонує, це якесь сміттєзвалище.

І: Так, так розумію.

Р: Воно не місце пам'яті. У нас на Майдані відбувалася купа подій. Що має бути Майдан для мене? Я маю вийти, я маю зрозуміти історію країни, я маю сказати: ніфіга собі, ну типу ого, і так, і так, і так, ну наприклад, Революція на граніті – чи це важливий етап історії країни? Очевидно, що так. А перший Майдан – чи важливий? Очевидно, що так, а цього всього немає, ну просто сміттєзвалище, в якому є все одночасно: і бабки, і бомжі, і прапорці, і оця велика мати батьківщина, і причому мати, яка сама по собі дуже фалічна.

І тут вже тобі торгівельний центр, і тут тобі музичний фонтан, який, на щастя, хоч під час війни не працює. Для мене це така страшенна якась еkleктика. Можливо і правильно, можливо, Майдан і має бути еkleктичним, якраз він показує цю всю кліповість української історії, яка також страшенно еkleктична, але принаймні він має бути якось просторово організований, а тут же страшенна просторова дезорганізація.

І: Так, це взагалі дуже цікаво, що у нас в принципі є поняття головної площі країни, а головна площа країни – це дах торгового центру, виходить.

Р: Так-так, там просто все, все з усіх сторін.

І: Скажіть, будь ласка, до Революції гідності, до 2014 року, якщо пам'ятаєте, як взагалі, які акценти були в цьому просторі, і ось, яка різниця з тим, що є зараз? Якщо ми говорили про Михайлівську, то саме через фігуру Михайлівського собору, через його історію, видається мені, наприклад, що це місце, в принципі, є дуже підходящим для меморіалізації. А що з Майданом? Чи могли би ви відслідкувати, які наративи були в просторі до цього, і вже після революційних подій, після початку вторгнення?

Р: Я не знаю, я ж не київський, я донецький, і те, що я знаю про Майдан, ну мені здається, що взагалі до 2005-го року він не виконував ніяких таких функцій, ну тобто зрозуміло, що там радянські часи і понятно, що ці всі партії.

Ну він виконував партійні функції навіть вже за часів незалежності, бо Майдан – місце параду. Але тоді виникає інше питання: чому він не виконував функцію? Бо опозиціонери, маються на увазі дисиденти,

там шістдесятники і пізніше, ніколи не збирались на Майдані. Це дурість збиратися в центрі міста на найвиднішому місці, де кагебісти тебе піймають, чи СБУшники, чи ще хтось. Він не був оцим місцем. Місцем супротиву він був якраз під час Революції на граніті 90-ий, 91-ий чи 89-ий, і вже далі потім 4-й, 14-й, коли він от абсолютно, я би так сказав, отримав нове звучання і нове значення. А до цього Майдан і Майдан. Скоріше, туристичне місце, в якому всі мали відмітитись, ніж він мав якусь функцію, політичну функцію, як для простих людей, так і для держави, або історичну функцію.

І: Так, так, розумію. І стосовно Михайлівської площі, я не знаю, я сказала своє сприйняття, але можливо це не зовсім так, я сказала дійсно, що після своїх якихось спостережень мені видалося, що Михайлівська площа, вона ніби має тяглість традицій.

Р: Абсолютно. Бо Михайлівська пов'язана з соборністю щонайменш, і 100 років історичної традиції. Але якщо ми посерйозніше подивимось на це, то ж Михайлівська площа і заїзд Богдана Хмельницького, Михайлівська площа, Михайлівський собор і місце, де рятувалися містяни від татаромонголів, і це місце, в якому завжди відбувалися страшні історичні і трагічні події, коли розвалювали і радянська влада, і нацисти спалювали, знищували. Тобто він історичний сам по собі, тому що це пагорб, це на горі, на відміну від Майдану, який внизу, і тому він має меншу історичність, мені так видається, саме тяглість історичну. Він абсолютно історичний. І там якраз з цим простором можна працювати, але це не означає, що його треба умертвити. Навпаки має бути жива історія, де людям буде класно, цікаво і наративно, і так далі. Ви знаєте, мене дуже вразило колись, я був у Філадельфії у Сполучених Штатах, і Філадельфія ж це ж місце народження за великим рахунком незалежності Сполучених Штатів, і там прямо все пов'язано з музеями, музеї, музеї, музеї, американська революція і так далі. І там дуже класний парк, де біля президента Вашингтона, біля його будинку,

який зроблений з точки зору *public history*. Там історія чорних, історія рабства, і причому це класне місце за зонами, де можна валятись. Але там все так зроблено, дуже інтерактивно, дуже живо, дуже зрозуміло. Знову, якщо змістовно порівнювати ці два історичні простори, то Михайлівський точно відповідає більше, для мене. Хоча знову, ми тут можемо тягатись зараз в аргументах, ми можемо казати про значущість історичних обставин, про їхні вплив на хід української історії, і ми навіть можемо тут стати на секундочку марксистами і сказати таке формулювання: давайте поговоримо про роль події в історії, це слово «роль» – це марксистська термінологія, і тут багато хто нам скаже: Майдан більш значущий. Я скажу, ну да, з точки зору там виступів політичних секретарів, ЦК КПБУ, з точки зору процесів, не знаю, військових парадів, з точки зору революцій, але коли ми поговоримо про історичну семантику і історичну тяглисть, то...

І: Так, розумію. Ви ще на початку інтерв'ю також зазначали, здається, це було найперше питання, про те, що дійсно з революційним контекстом, з воєнним контекстом відбулося певне переозначення в цих просторах. Чи могли б ви описати, які зараз цінності, сенси, значення ці простори в собі вміщують? І, напевно, ось ці практики, використання, які в просторі змінюються, вони якраз і, напевно, тягнуть за собою і ці зміни в сенсах?

Р: Не знаю, це найскладніше, що ви могли мені поставити. Цінності, які я буду називати, мені здається, це інтелектуалізація. Ну, це в сенсі, що я приписую цінності цим просторам. Але я не бачу там високих цінностей, на жаль. Я не можу сказати, що коли я йду через Михайлівську площу чи через Майдан, я одразу думаю про незламність українського духу, про тягність боротьби, про вітальність, чи віктимність, про виживаємість, про війну, таку страшну, як вона є, розумієте? Для мене це... воно мені так не комунікує. І мені здається, це більше перетворюється на чисто маркетингові історії. І тут якраз ми можемо говорити про цінності масового суспільства, таке суспільство споживання, бодрірівське, в усій його варіативності, де треба відзначитись, де треба побути, де треба полазити по цих танках, посміятися і сказати: а ось я тут був, а подивіться... це

не про цінності ставлення до війни, бо я не можу, чесно. Я дуже часто дивлюсь, бо мені ж цікаво спостерігати за цим, і я жодного разу не дав собі відповіді на питання. Я можу сказати, що є індивідуальні випадки, коли люди дійсно приходять, і для них важливо поставити прапорець. Прямо дуже важливо, і я знаю, що в мене дуже близький друг, який воює в Третій окремій штурмовій, і він там ставив прапорець свого друга, і дуже часто туди їздить до цього прапорця. Але він створив собі таку форму комунікації із загиблим другом, тому що його поховали далеко. І він зробив його значущим для України, так йому видається, в окремій історії. Але коли ми кажемо про місце, яке комунікує якісь цінності, воно, можливо, хоче комунікувати нам оці цінності, але оскільки свідомо воно було створено як маркетингове місце з бажанням комунікації, то воно мені комунікує тільки маркетинговою стратегією. Що ми маємо там заінстититися, ми маємо ще щось робити, ми маємо туди піти, ми маємо це побачити. Ну, оці всі речі, які нам нав'язані медіа. Я би так сказав, наші бажання нав'язані нам медіа, коли ми хочемо Макдональдс, не тому, що ми хочемо Макдональдс...

І: Так, так, розумію. А скажіть, якщо говорити про акторів пам'яті, про те, як співвідносяться ініціативи, наприклад, низові чи ініціативи зверху стосовно цих просторів, як ви думаєте, яке це співвідношення, яких акторів там бракує, а які, можливо, відіграють найбільшу роль?

Р: У нас дуже багато акторів, але тут треба розрізняти. Бо у нас іноді співпадає і іноді зовсім не співпадає політика пам'яті чи політика акторності щодо пам'яті між різними інституціями. Тобто, держава як актор, і тут ми говоримо про інститут національної пам'яті, тут ми можемо говорити про Верховну Раду, тут ми можемо говорити про президента як ініціатора певного, про законодавчі різного роду, фінансові, в тому числі, про Кабінет Міністрів, тому що він є актор, бо він виділяє фінанси, бюджетування, мається на увазі Мінкульт, а Мінкульт є розпорядником цих грошей. Ми, звісно, говоримо про акторів як про спеціалізовані громадські організації, інституції, типу «Cultural Heritage», «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», освітні установи, типу Могилянка, типу Київська школа економіки чи якісь інші. Центр міської історії Львова, який

чудовий в цьому сенсі. Ми можемо говорити про акторів локальних, як про громади місцеві, ну, тобто, це ОТГ, і це... Ми можемо говорити про об'єднання ветеранів, про об'єднання жінок, дружин загиблих.

Ми можемо говорити, наприклад, «Серце НАЗОВні», «Янголи Азову», які дуже сильні політичні актори і взагалі актори пам'яті. Ми можемо говорити про спорадичну пам'ять, тобто актор як відсутність акторів. Мається на увазі, я як одна людина, яка не може...

Мій голос є маргіналізованим, я не можу прийняти рішення. Але нас, напевно, багато в країні, і ми можемо робити там тихий супротив чи навпаки там свої форми пам'ятування тихі. Чи це є частина системи пам'яті? Так, очевидно. Тобто, ми також можемо говорити про закордонні інститути, інституції від ООН і ЮНЕСКО до різних фондів, які спонсорують проекти і все навколо. І тут знову ми говоримо про задачі і очікування і функції цих актів. Хто що хоче, хто як хоче, хто з чим працює. Для когось це ж чистий бізнес, для когось це бажання отримати або утримати владу. Для когось це спосіб дуже легко перейти в авторитаризм, який, очевидно, є певним бажанням. Для когось це спосіб відмити бабки.

І: Так-так, розумію. Тобто певною мірою ми можемо говорити про якусь інструменталізацію пам'яті?

Р: Так, ось 100% пам'ять інструменталізується і комодифікується, на жаль, дуже сильно.

По-перше, ми точно можемо говорити про інструменталізацію пам'яті, тому що ми не бачимо великих, серйозних публічних довгих дискусій навколо процесу меморіалізації сьогоденної війни, яка йде з 2014 року. І це означає, що держава, скоріш за все, будучи нахабною, з одного боку, вона страшенно ж інфантилізує наше суспільство, марафон тому підтвердження. Тобто держава думає, що ми маленькі ідіоти, які ні на що не здатні, з одного боку, з іншого – держава думає: ага, ну зараз ми цих дурачків змусимо пам'ятати, отак, отак, отак. Тобто, що це, як не інструменталізація, це формування грант-нарративу пам'яті, без дискусій, абсолютно без публічних сварок, які точно мають бути, бо вони

прориваються в соціальних мережах, вони прориваються там, вони прориваються сям.

І оце певне насильницьке нав'язування способів пам'ятання точно завжди буде викликати супротив, навіть якщо воно гарно зроблено і адекватно. Бо будь-яка революція викликає контрреволюцію. Тим паче, в українців, які, мені здається, – абсолютно не наукове твердження – але десь всередині природжені протестувальники, весь час хочемо чинити супротив чомусь, до чого б не торкалися.

Додаток Г. Зразок польової нотатки зі включеного спостереження від 05 квітня 2024 року

Михайлівська площа, Великдень, неділя, теплий сонячний день. 15:44
старт включеного спостереження.

На площі співає бабуся, пісні журливі. Її слухають молоді дівчата.

Біля техніки повно людей, є й знову чоловік у військовій формі, на ім'я
Руслан, який збирає «донати». Чоловік з жінкою і дитиною біля стендів поблизу
техніки, чоловік: «Пошли, я грустить починаю!»

Біля зародкового прапорцевого «меморіалу» сидить дідусь грає на торбані.
Площа – не транзит, тобто не зовсім транзит. Всі лавочки зайняті. Люди біля
техніки стоять роздивляються. Люди знімають на відео дідуся, який грає, дають
йому грошей. У дідуся також сумні мелодії.

До речі, на Руслана люди реагують дуже привітно (певно, якраз через
форму). Сьогодні нібито на тепловізор збір. Якийсь чоловік відповів йому
«друзе».

Людей також цікавить фігурка двох качкодзьобів (подарунок від Австарлії
на 30-ту річницю дипломатичних відносин) на камінці біля лавочок, фоткають.
Чергове нагадування про фігуру МЗС як значущу складову цього простору.

Люди роздивляються пам'ятник Ользі.

Малі діти лазять по танках. Люди між собою називають Руслана
військовим. Руслан, коли бере гроші, завжди каже: «Разом до перемоги», щойно
взяв 100 грн.

Люди біля техніки проводять в середньому ~ 15 хв.

Дівчата підлітки сміються і маркером щось пишуть на зеленій машині,
написали «путін лох». Взагалі ці машини/техніка – окремий простір комунікації:
люди залишають купу написів/стікерів/речей/гілочок якихось рослин/стрічок.
Кінець спостереження 16:37.